

BUKU YA KUSADISA BATANINI YA BABAKALA TI YA BANKENTO YA BA INSWA YA MUNTU NA KUZABA INKI MUTINDU KUTANINA BAWU MOSI NA KATI YA CONGO DEMOKRATIKI

Buku ya kusadila mbote lutaninu ya batanini ya babakala ti ya bankento ya ba Inswa ya Muntu na insi ya Congo Demokratiki

---

BISALU SALAMAKA NA:

Sylvain Lefevre
Edouard Biringanine
Balzac Buzera
Deward Bushala
Jean-Marie Kavumbagu
Mireia Crespo

Marjorie Unal
Sara Pastor
Françoise Timbiri
Chirac Aganze
Lydie Falanga
Saskia Ivens (Experte Genre Externe)

NA LUSADISU YA:

Institut für Auslandsbeziehungen
Auswärtiges Amt
European Union
Ifa Institut für Auswärtiges Amt Auslandsbeziehungen

Protection International, 2019
ISBN: 978-2-930539-60-7
EAN: 9782930539607

TABLE DES MATIÈRES

1. Nkotolo	7
2. Kutendula bigonsa	12
2.1 Ntendula ya dyambu na beno yina ke salama	16
2.1.1. Ntendula ya bimvuka-makesa ke monana	17
2.1.2. Ntendula ya bimvuka kele na kati	21
2.2. Ntendula ya bansadilu ya kimvuka na kati ya dyambu ke luta	26
2.2.1. Bisalu ke salaka binama ti mambu ya bigonsa	26
2.2.2. Kusosa kuzaba mbote bansadilu yina ke tulaka beto na ntwala bigonsa	27
2.3. Ntendula ya mambu ya imbi ke kubwaka yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti mambu ya kukanina	30
2.3.1. Kusosa kuzaba mbote ti kutendula mambu ya imbi ke kubwaka na kisalu ya kukengila ngemba	31
2.3.2. Mutindu ya kuzaba mbote ti kutendula mambu ya kukanina	33
2.4. Ntendula ya mambu ke lombaka lusadisu ti bangolo yina ke katukaka na bansadilu na beno ti kuteza bigonsa	39
3. Kutendula minsiku ya kutanina ngemba/kusala mandanda ya kisalu ya kukengila ngemba ti kutombula mayele ya mbote ya lutaninu	44
3.2. Balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba ya kilumbu na kilumbu	47
3.3. Mandanda ya nswalu-nswalu ti ya dyambu yina lenda salama to ve	49
3.4. Kubongisa Mayele ya Lutaninu	51
3.5. Banzila ya Kizyuga me tadila Lutaninu	52
3.5.1. Banzila ya ba insi ya Afrika bawu na bawu	53
3.5.2 Kubongama ya bisalu ti binama kele na kiyeka ya kutombula ti kutanina batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na kati ya insi	56
3.5.3 Banzila ya ndyatisilu ti bambongo ya inza, ya bizyunga ti yina me katuka na kintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve	58
3.5.4 Banzila ya kisika mosi me tadila lutaninu:	63
4. Mambu ya bdyatisilu ti ya binama ya kisalu ya kukengila ngemba	66
4.1 Inki mutindu kuvwandisa manaka na beno ya kisalu ti banzila ya kusadila ye kununga bandefi yina me vukana na yawu	66
4.2. Inki mutindu kuteza kisalu na beno ya kukengila ngemba	71
5. Nsuka ya mambu	76

DIBANZA YA NKOTOLO

Yawu nde kyesé ya nene sambu na munu ndima kusonika dibanza ya ntete ya Buku yayi ya Lutaniu sambu na batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na kati ya insi ya Congo Demokratiki, yina bimisaka Lutaniu ya inza. Munu me sala yawu na luzolo mingi ya ntima ke songa nde munu kele na kivuvu ya kufwana nde batanini ya babakala ti ya bankento yaba inswa ya Muntu na kati ya insi ya Congo Demokratiki kele, banda bubu yayi ye ntangu nyonso, na mfunu ya kuzaba ti ya kusadila bisadilu ya kyeleka ye me ndimama yina ke pesa bawu nzila ya kusyamisa na mutindu ya kufwana lutaniu na bawu ti kisalu na bawu ya kukengila na kati ya kisalu na bawu ya kilumbu na kilumbu.

Bandefi kele mingi yina ke kumisa mpasi ti ya kisumbula lutaniu yaba inswa ya muntu na kati ya Congo Demokratiki. Yawu yina, ba inswa ti bimpwanza ya muntu na muntu bake sakanana yawu kilumbu na kilumbu. Na Este ya insi, mvita kele na kisina ya mambu mingi ya imbi yina ke salama na bimvuka kele na minduki ti na makesa ya luyalu ke talaka mambu ya kukengila. Batanini ya babakala ti ya bankento, bantwena ya bimvuka ya bana-insi ti bapanzi-nsangu ke landakana kukwamuswa, kuwa bangogo ya kukanina, kukangama ti kukota na boloko kondwa dyambu, kusambuswa, kubulama ye mbala nkaka dyaka kufwa. Mbala mingi, kifu ya kondwa ndola ke pesa nzila ya kulandakana ya mambu ya kunyokuna bawu kondwa kumona wonga/boma to kutina ve nde masonga salama.

Mono me zaba Lutaniu ya ba insi nyonso banda ntama ye mono me ndima kisalu yina kimvuka ke salaka na Iweka ya batanini ya ba inswa ya muntu. Banda mvula 2010, Lutaniu ya Inza ke sadisa Lupitalu ya Panzi, yina munu ke twadisaka, ti Fondasyo Panzi na mutindu ya kusyamisa bangolo na yina me tadila kisalu ya kutanina ti ya kukengila basadi ya bimvuka yayi zole. Kusala na Lutaniu ya ba insi nyonso pesaka nzila na bantumwa na beto ya kimvuka bayina ke tambulaka mingi na bisika ya ntama ya insi sambu na kutwadisa na mutindu ya kuluta mbote lutaniu na bawu ti kukikengila bawu mosi. Na ndambu nan kaka, Fondasyo Panzi ti Lutaniu ya ba insi nyonso bakaka dibanza ya kusala kimvuka sambu na kusangisa batanini ya bankento ke talaka ba inswa ya muntu na kizyunga ya Sud-Kivu ye kusyamisa mayele na bawu ya lutaniu na nzila ya nsalasani.

Mono kele na kyesé sambu na Buku yayi ya Lutaniu bame balula yawu ye bame fwanisa yawu na mambu ke luta na Congo Demokratiki, ye sambu na bame balul

yawu na kiswahili, kikongo, tshiluba ti lingala, banding iya ya bana-insi. Dyambu ya nkaka ya nene na buku yayi kele mutindu ya kusadila kuvukana ya mazaya mingi me tadila bankento, yina ke pesa kifulu ya nene na lutaniu ya bankento ke taninaka ti bansatu na bawu ya kingenga. Yina ke monisa kingenga ya bigonsa yina bawu ke kutaka na yawu ti mfunu ya kutala yawu na nzila ya diswaswanu.

Kusyamisa bangolo ya bankento ke taninaka ba inswa ya muntu na kimvuka kele nzila ya inda. Bonso yawu me sonama na kati ya Buku yayi ya Lutaniu, bankento ke taninaka ba inswa ya muntu fwete kaka ve kutubila mingi ntendula ya nsungi ya dyambu ke salama bisika bawu kele ti bigonsa yina bawu lenda kutana na yawu ye mpi ntendula ya ntomasono ya mandanda, ya minsiku ti banzila ya nkaka ya lutaniu yina me fwanana na lusingu na bawu, kansi dyaka kubanda kusoba ngindu yina ke pesa nzila na kusoba na bilumbu ke landa n anima bansadilu ti bankadilu na bawu.

Kana beto zola kulandakana kutanina ba inswa ya muntu ata ko makelele ya kukanina ti balutumu kele, yawu ke mfunu na kuzaba inki mutindu kusadila kisalu ye kuvutula mvutu me fwana sambu na kulandakana kisalu ya mfunu kondwa kutula lusingu na yandi na kigonsa.

Munganga Denis Mukwege

Mutungi ti Ntwadisi ya Lupitalu ya Panzi
Ye Prezida ya Fondasyo Panzi

Munungi ya dikabu Nobel ya Ngemba 2018

Kifwanisu ya mfulututu/ kafulu:

Kimvuka ya PI RDC me pona kusadila kifwanisu ya mfulututu/kafulu sambu na kumonisa lutaninu ti kisalu ya bankento ke taninaka ba inswa ya muntu. Bamfwanikisa mingi lenda salama na kati ya kifwanisu ya mfulututu ti kisalu ke salaka bankento ke taninaka ba inswa ya muntu.

- Ngemba ti kondwa mambu ya kingolo: mfulututu kele kidimbu, yandi ke nataka kizitu ya inza ti mambu ya imbi na yawu na zulu ya inzo na yandi.
- Luzitu ti mutindu ya nkadiilu: kibulu ya luzitu, yina me fuluka na ngangu, yina ke lendaka kundima bisika yina yandi ke zingila.
- Kukitanina nge mosi: inzo yandi ke nataka kele kidimbu ya kukitanina na ntwala ya mambu ya kukanina.
- Kutambula malembe ti luzingu ya inda: mbandu ya kukanga ntima, ya luzolo ya kufwana, ya kukanga ntima na ntwala bampasi. Mfulututu ke kuzitisaka yandi mosi ye ke langidilaka luzingu na yandi sambu na kulanda nzila na yandi na kati ya ntangu.
- Kondwa kukabula bankento ti babakala: mfulututu kele kidimbu ya kisalu ya babakala ye mpi ya bankento batanini ya ba inswa ya muntu.

1. NKOTOLO

Yawu me luta bubu yayi bamvula kumi banda PI bimisaka buku ya Lutaninu ya Impa (NMP en kifalansa). Ata ko yawu kele kaka dyambu ya bubu yayi, masonama na yawu ya kati lenda monana bonso ya kyeleka ve na kintete ye yawu ke mpasi mbala ya nkaka sambu na babakala ti bankento ke taninaka na kusadila mabanza ti banzila yina me pesama na kimvuka ya kimvuka ya bawu mosi ti dyambu yina ke salama. Na zulu na yawu, Lutaninu ya Impa ke kotisa ve na kati mvimba mvimba dyambu me tadila nkento to mambote ya ngindu ya bantu ke taninaka ba inswa ya muntu. Buntima ya mfunu ya mambu yina me kuma ya nene na kati ya bimvuka yina ke salaka kisalu ya kutanina batanini y aba inswa ya muntu ye na kati na bawu, bayina kele na Congo Demokratiki.

Bilo ya lutaninu ya PI na Congo Demokratiki (BP-RDC) salamaka yawu me luta bamvula ivwa na Bukavu na mvula 2009, na ntawala banata yawu na Goma na 2016. Yawu yina, BP-RDC me baka mayele mingi na nzila ya lusadisu na yawu na bimvuka ya bintwadi ya bana-insi ti kisalu na yawu ya kusyamisa bangolo na yawu na Sud-Kivu ti na Nord-Kivu. Na mutindu yina, kuteza kisalu me salama na PI kubanda ngonda ya kumi na mosi ya mvula 2017 tii na ngonda ya tatu ya mvula 2018¹ ke monisa nde yawu kele mfunu na BP-RDC ya kubongisa mazaya na yawu ti mayele yina yawu bakaka na bilumbu me luta. Buku yayi kele dikabu na yawu.

Mpamba ve, yawu me monana pwelele na kutala ntezolo ya nganda nde kisalu ya PI na Congo Demokratiki pesaka nzila na bayina vwandana na mfunu na yawu (mingi mingi babakala, bimvuka ya luyalu ve yina kele na bwala ti batanini ya ba inswa ya muntu) na kusala kisalu na wonga/boma mingi ve tin a kigonsa ya fyoti kaka, ata ko nzyunga ya nganda kele ya kubeba. Bantu yina bayuvulaka tendulaka ye

¹ Protection International: Evaluation of Impact and Internal Organisation. Our Past and Present as Building Brick Towards Our Future. Final Evaluation Report, inTension, 28 mars 2018.

songaka inki mutindu bawu sobaka ngolo mingi mutindu na bawu ya kusala kisalu, ya kupsila nsangu, ya kuzyetila ti bisadilu ya tekiniki yina bawu ke sadilaka ye mutindu bawu ke yidikila babilo na bawu. Mfunu ya nene dyaka, bantu mingi tendulaka inki mutindu malongi ti lusadisu pesaka bawu nzila ya kuzinga na mbote, ya kuvwanda na luvuvamu ti bundimi na kati ya kisalu na bawu. Bonso Dokotolo Mukwege ya Fondasyo Panzi tendulaka yawu, « lutaninu kele mpi nsobolo ya ngindu: ngindu ya ntima na kuzaba nyonso yina lendaka kumina beto to lenda kuma na bayina ke salaka kisalu na beto, ye kuvwanda ya kubongama mbote mingi kana yawu me kuma. Kimvuka na mono ye mono mosi ke mona na ntima nsobolo yayi ye yina ke pesaka beto nzila ya kuvwanda na wonga mingi ve, ya kuzakama mingi ve ye ya kusala kisalu na mutindu ya mbote mingi ».

Yawu yina, kisalu ya PI na Congo Demokratiki pesaka nzila na bimvuka mingi ya bantu ke taninaka ba inswa ya muntu na kupusana na bansadilu na bawu me tadila lutaninu, ndongokolo tumamaka na PI me tadila mambu ya mfunu ya lutaninu ya bankento bayina ke taninaka ba inswa ya muntu na Nord ti na Sud-Kivu me katuka kusungika nzabilu yina.

Sambu na inki nsobolo ya buku ya lutaninu?

Bankento batanini ya ba inswa ya muntu kele awa bonso bantu ke taninaka ba inswa ya bankento ye bayina ke taninaka ba inswa ya kisina ye yina ke tombulaka ba inswa ya bankento ti lufwananu ya bakala ti nkento, ye mpi bankento yina ke salaka kisalu me tadila ba inswa ya muntu ti bimpwanza ya kisina, bawu mosi to na kintwadi ya bankento ya nkaka na bizyunga nyonso ya inza².

Ndongokolo yayi me monisa nde bankento vwandaka na ndambu ya mafweni sambu na kununga bandefi mingi ya lutaninu yina bawu me kutana na yawu, ye nde luzolo ya kutanina nkento to bakala ti lutaninu ya bankento na mambu me tala lutaninu ya ba inswa ya muntu ke monana bonso mbokila ya mpamba. Ata ko lusili ya kuluta nene ya bankento batanini na bamvula yayi ya nsuka, dyambu me tadila nkento to bakala ke tubama ve na kati ya bimvuka ya lutaninu ya ba inswa ya muntu. Bankento batanini ke kutana na bigonsa ya kingenga ye mpi na bandeifi ya kingenga ya lutaninu, ye ya kondwa banzila ya lutaninu ya ngolo sambu na

kunwanisa yawu ke kumisa bawu bantu ya kondwa ngolo ya kuluta³.

Na nsuka, kisalu yina PI ke salaka penepene ya bintwadi ya bana-insi sambu na kurtombula nsiku me tadila lutaninu ya bantu ke salaka kisalu ya kutanina ba inswa ya muntu na Sud-Kivu kele dyaka na malongi mingi ya kufwana. PI pesaka bisadilu ya tekiniki sambu na kusonika masonama ya nsiku, ye salaka kisalu ya mfunu ya kurtubila mingi ye ya lusadisu na ntwala ya kimvuka ya bantumwa yina ndimaka nsiku. Nsiku yango batula yawu diboko na meso ya bantu nyonso ye bimisaka na guvenele (mfumu ya kizyunga) na ngonda ya zole ya mvula 2016. Nsiku yayi kele ya ntete na Congo, ye ke monana sambu na yawu bonso mbandu sambu na bizyunga ya nkaka ya insi, sambu na mpi ba insi ya nkaka ya kizyunga⁴.

Bikuma yayi nyonso tindaka beto na kuvutukila NMP ye na kufwanikisa yawu na mambu ke luta na Congo Demokratiki, nzila mosi na kukotisa nsobolo ya banzila na beto ya kusadila ti ngindu na beto na yina me tadila kisalu ya kukengila ti ya kutanina bankento yina ke taninaka ba inswa ya muntu. Buku yayi ke tubila dyaka bangindu ya PI me tadila kukengila ti kutanina ya bankento batanini y aba inswa ya muntu na nsungi ya bamvula yayi ya nsuka. Bangindu yayi landaka kisalu na beto ya kusadisa bankento ke salaka kisalu ya kutanina ba inswa ya muntu na nzila ya kusyamisa bangolo na bawu na mambu me tadila kisalu ya kukengila ti ya kutanina, ye mpi na kusobana bangindu na bimvuka ya nkaka ke salaka kisalu ya mutindu mosi na beto. Buku yayi kele dyaka na luzolo ya ngolo ya kukotisa na kati na mutindu ya pwelele dibanza ya bankento me tadila kisalu ya kukengila, disongidila dibanza yina me zaba ye me buya/manga bampila nyonso ya kimfumu kele na kisina ya kuvengumuna bankento sambu na bawu kele bankento, sambu na lunitu na bawu ya kinkento, kansi dyaka sambu na luzingu na bawu na kati ya nkangu, sambu na dikanda na bawu, sambu na mayele na bawu, bangindu na bawu na yina me tadila nkento to bakala, bukisinsi na bawu to bampila ya nkaka ya kukatula bantu⁵.

3 Etude de base sur les besoins de protection des femmes défenseuses des droits de l'homme au Nord et au Sud Kivu, Protection International, Décembre 2018

4 Rapport Focus. Politiques publiques pour la Protection des défenseurs des droits de l'homme: défis récents et tendances globales, Protection International, Protection International, 2017

5 [ICT's for Feminist Movement Building](#). Activist Toolkit, JASS (Just Associates), 2015.

Ngindu ya lutanimu ya PI yina me fwanana na lusingu ya bankento ke taninaka ba inswa ya muntu na Congo Demokratiki

Kutanina ba inswa ya muntu na Congo Demokratiki, wapi ba inswa ti bimpwanza ya muntu na muntu kele ya kusakanana, kele kisalu ya mpamba. Mvita ke kwendaka nzila mosi na mambu mingi ya kubebisa, yina ke salaka makesa ya luyalu ke salaka kisalu ya kukengila ntete-ntete, kansi mpi na bimvuka mingi yina kele na minduki ye me zabana na leta ve. Bantu yayi kele na intu ya mambu mingi ya kunyokuna/kukwamisa basivili, bonso kuvonda bantu ti mambu ya kuta bizumba na kingolo, nyonso yina kondwa kitumbu/ndola. Bambeni ya bankento, bankento kele bapanzi nsangu, bamilita ya bainswa ya muntu to bankento yina ke zolaka demokrasi ke meka kumonisa ti kutula ntembe na mambu ya mpasi ke kutana na bikaku mingi, na ntangu nde bamfumu ya luyalu ke sala nyonso sambu na kukanga bawu inwa. Kimpwanza ya kupanza sangu ti lutumu ya kuwa nsangu me kuma ya fyoti. Bamfumu ke landakana kutula nsiku ye kupanza na kingolo nyonso balukutakanu ya ngemba yina ke sadisaka bimvuka ya bintwadi ya bana-insi, mingi mingi bimvuka ya kubuya/kumanga sambu na mpasi ya politiki ya ngolo ti mambu ya voti. Na zulu na yawu, bankento ke kutanaka na bikaku ya kingenga ye ya bawu mosi sambu na kimuntu na bawu. Bunsukami, bifu ya kinkulu ya bwala ti kifu ya kukabula ke yikama na bikaku yina ke katuka na mambu ya politiki ti ya kutanina ngemba. Na zulu ya bandefi ya kintwadi ya babakala ti bankento, bandefi yina bankento ke kutanaka na yawu kele lukwamunu ya mambu ya bizumba yina lenda nata tii na kuta bizumba ya kingolo, kondwa mafweni sambu na kusala kisalu na bawu, mambu ya kukabula me tadila mambu ya kinkulu ye mpi bifu ya kuvengumuna bantu ti bangindu me ndimaka kondwa kuyindula⁶.

Nsadilu na beto ke tubila mingi mfunu ya kutunga na kulanda bansadilu yina kele ya bankento yina ke taninaka ba inswa ya muntu; na nzila ya kuzaba bumingi ya bansatu ti mambu ya bawu mosi kaka; ye na nzila ya buntima yina nde dyatisilu ya kisalu ya kuken-gila ti ya kutanina ke salama na kintwadi. Kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina bankento ke salaka kisalu ya kutanina ba inswa ya muntu ke talaka kaka bankento yina bawu mosi. Bayayi kele na kati ya kimvuka ya nkangu kuna bimvuka ya mutindu na mutindu ke salasana bawu na bawu, ke buyana to ke pesana maboko, ye yawu nde kimpangi yina ke zabisa na ndambu kigonsa yina bankento batanini ya ba inswa ya muntu ke kutanaka na yawu.beto me banza na nsuka nde nzila ya kusyamisa mayele fwete vwanda bonso nzila ya ntomasono ya ntangu nyonso, bonso fwete vwandila ndyatisilu ya kisalu ya lutanimu ya ngemba. Na nsasa yayi, ye bonso Dokotoko Mukwege songaka yawu na zulu mingi,

nzila yayi fwete kutubila kaka ve ntomasono ya mandanda, minsiku to banzila ya nkaka ya lutanimu, kansi dyaka nsobolo ya ngindu yina ke sadisa na kusoba bansadilu ti nkadilu ya bankento ke salaka kisalu ya kutanina ba inswa ya muntu sambu na ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ti kisalu ya kutanina.

Kubongisa buku yayi zola nde yawu vwanda ya luzolo ya kusala mbote kisalu ti ya mpa-si ve na kusadila yawu. Yawu ke tubila mingi mambu ya kisina ya ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina. Buku ke tubila mingi ntendula ya kigonsa, ntomo-sono ya balukanu ti mayele ya kisalu ya kukengila, ye ndyatisilu ya kuyilama ya kisalu ya kukengila. Sambu na kusadisa mutindu ya kubakusa bangindu ti banzila ya kusadila yina batendulaka, beto tendulaka yawu na mbandu ya kyeleka ya ndyatisilu na Congo demokratiki yina ke vwanda bonso nsinga-ntwadisi na kati ya buku. Dyambu me tadila luzitu ya nkento tobakala bakotisaka yawu na kati ya nzila ya mazaya mingi ya nkaka na bitini nyonso ya buku yayi.

6 Etude de base sur les besoins de protection des femmes défenseuses des droits de l'homme au Nord et au Sud Kivu, Protection International, décembre 2018.

2. Kutendula bigonsa

Kikuma yina beto ke landa na kapu yayi kele kupesa beno⁷ bisadilu ya mfunu sambu na kusala ntendula mosi ya bigonsa, ye kitini yayi ke sosa kutendula mayele na yawu. Kutendula bangindu ti banzila ya kusadila ke kwendaka nzila mosi ntendula ya mbandu mosi ya kyeleka ya ntendula ya kigonsa na kati ya bitini ya kapu yayi, ye mpi ntomasono ya balukanu ya kisalu ya kukengila ti mayele ya lutaninu (kapu ya 3, bitini 3.1; 3.2 ti 3.4). Beto ke baka mbandu ya kuyindula mpamba ya kimvuka mosi ya bankento bana-Congo,

MUTINDU YA KUMONIKISA KIMVUKA YA KUYINDULA MPAMBA

Kintwadi ya bankento me buya/manga kifu ya kondwa ndola na Sud-Kivu (na bunkufi CFCISKI) kele kimvuka ya bankento yina ke nwana sambu na kutombula ba inswa ya nkento, ye yina inzo-kimfumu na yawu kele na Bukavu. Yawu nde kele kimvuka ya bamambele makumi zole (20) bayina ke salaka kisalu, na kati na bawu kumi na tanu (15) ke futamaka, tanu (5) ke sallaka kisalu na luzolo. Kimvuka ke sadisaka bankento me kondwa mafweni ti bayina kubwaka na nzila ya bizumba ya kingolo. Yawu kele na kiyeka ya kupesa maboko na ntomasono ya dyambu me tadila ba inswa ya muntu na nzila ya kupesa bawu mutindu ya kufwana bisalu ya lusadisu ya buzuzi, ya mavimpi ya ngindu ti ya bantu, ye mpi kulonguka bisalu sambu na kupesa mvutu na bansatu ya bankento bakotaka nsoki na kubebisa ba inswa ya muntu na kati ya kizyunga ya Sud-Kivu.

Na luzolo ya kukuma na nsuka ya bikuma na bawu, yina kele kutanina ti kutombula ba inswa ya nkento, kimvuka ke sala bisalu mingi, yina kele ya kupesa lusadisu na mambu ya buzuzi, sambu na mutindu ya kubongisa ti ya kufunda to ya kupesa ndomba, lusadisu ya mavimpi ya ngindu sambu na bankento kubwaka na mambu ya bizumba ya kingolo ; kisalu ya kukindisa bimvuka ti bintwadi ya bankento ; ye kisalu ya kutubila mingi ti ya kulamusa ngindu.

ye beto ke sadila nzila ya kutendula kigonsa. Beno zaba mbote nde bambandu me pesama lenda vwanda ve yawu kaka to yina bafwete kaka sadila. Yawu kele kaka sambu na kusonga nzila ya kusadila. Bitini ya mutindu na mutindu ya buku ke twadisa beto na nzila ya bitapi yayi:

- Ntendula ya nsungi ya dyambu ke salama (kapu ya 2, kitini ya 2.1.)
- Kuzaba mbote bisalu ya kusala ti bansadilu yina ke monisa beto bigonsa ((kapu ya 2, kitini ya 2.2.)
- Ntendula ya mambu ya imbi ya kigonsa (kapu ya 2, kitini ya 2.3.)
- Kusosa kuzaba mbote ti kutendula mambu na beno ya kondwa ngolo ti mambu na beno ya kikesa (kapu ya 2, kitini ya 2.4.)
- Kuteza bigonsa (kapu ya 2, kitini ya 2.4.)
- Kusala balukanu me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti banzila ya mbote ya kutanina (kapu ya 3)

Konso kitini kele kulanda ya mbote na mambu yina me twama. Mambu ya nsuka kele na kifwanisu ke monisa mambu ya fyoti-fyoti ya:

- Bigonsa ti mambu ya mpasi ya beno;
- Kisina ya bigonsa yayi ti mambu ya kukanina;
- Mambu ya beno ke lomba lusadisu ti bangolo na beno sambu na kunwanisa bigonsa yayi ti mambu ya kutuba na kingolo;
- Kitezo ya bigonsa yia beno ke kutana na yawu;
- Manaka-kisalu, ye mpi balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba ti banzila ya mbote ya kutanina, sambu na kununga yawu.

Sambu na kubakusa mfunu ya bitapi yayi, beto ke tala ntete nkabula ya diswekama me tadila kigonsa:

⁷ Na kati ya buku yayi, 'beno' to batangi ya babakala to ya bankento ya buku yayi kele, zola tuba muntu mosi, kimvuka mosi to nkangu mosi.

Nkabula yayi ya diswekama ke songa nde kigonsa me fwanana na mambu ya kukanina, ya kufokula na mambu ya kondwa-ngolo ye ya kukabula na mambu ya kikesa. Kima ya ntete yina lenda salama, kele nde na ntangu dyambu ya kukanina me salama ve, kigonsa kele ve. Mutindu ti kitezo ya bigonsa me vukana ngolo na mambu ya kukanina. Na kula, nkabula ya diswekama ke songa dyaka nde kikitula na ntwala ya kigonsa ke tala dyaka mambu ya mpasi ti bangolo, disongidila: mambu ya kimolo, bangolo to mafweni yina kele na maboko ya bantu to ya bimvuka sambu na kunwanisa bigonsa ti mambu ya kukanina. Mambu ya kondwa-ngolo yina lenda salama ke tombulaka mutindu ya kukuma na ntwala ya bigonsa, kansi mambu ya kikesa ke kitisaka mutindu ya kukuma na ntwala ya bigonsa.

Mambu ya kukanina ke katuka na nganda ya kimvuka. Yawu ke katukaka na dyambu ke luta, ye yawu kele, sambu na yawu, na kati ya dyambu yina. Yawu yina kitapi ya ntete ya ntendula ya kigonsa kele ndongokolo ya dyambu na beno ke luta. Kansi, bansadilu ya beno mosi ya kilumbu na kilumbu ya kisalu na beno to ntangu na beno ya kupema ye mpi bisalu na beno ya kinama kele na mupepe na nsasa dyambu ti kitezo ya kigonsa yina beno ke kutana na yawu. Yawu yina, yawu fwana kuzaba mbote bansadilu yina ya kilumbu na kilumbu sambu na kuyindula inki mutindu kusoba yawu to kutombudisa yawu sambu na kufyotuna mutindu ya kuvwanda na ntwala ya kigonsa. Yawu fwana mpi kubongisa mandanda ya kisalu ya kukengila na nzyunga ya bisalu na beno sambu na kulenda kusala yawu na mutindu ya kuluta mbote kana yawu lendakana.

1. Ebuna, na kitapi ya zole, yawu ke talaka kuzaba mbote ye kutendula mambu ya kukanina yina beno ke kutana na yawu, ye mpi bigonsa, yina kele malanda ya mambu ya kukanina (disongidila kigonsa kele mpamba ve dyambu ya kutuba na kingolo kele). Mambu ya kukanina lenda vwanda nzila mosi na nsungi yina beno ke na kusala kisalu na beno (mbandu: dyambu ya kukota nsoki to ya kusumuna nsiku me tadila ba inswa ya bankento ke taninaka ba inswa ya muntu), kansi yawu lenda mpi kutadila nzyunga na kisalu na beno ti kisalu ya kyeleka yina beno ke na kusala (mbandu: kompani ya mabanga ntalu yina me kwiza kutubisa na kingolo nyonso yandi mosi ntwadisi ya bakala to ya nkento ya kimvuka yina ke manga/buya dibanza mosi ya yandi). Mambu ya kukanina ke katukaka mingi mingi na bimvuka yina kele na nzyunga ya kisalu na beto. Bimvuka yayi ke zolaka kukanga beto nzila ya kusala yina beto ke salaka, mpamba ve kisalu na beno me fwanana ve na bandandu na bawu ti biku ma na bawu. Mambu nyonso ya kutuba na kingolo na swi kele na kisina na yawu, ye kisina yayi kele muntu mosi (muntu ya moyo, kinama mosi ya Leta, kompani mosi, ye buna na buna). Mayele yina bawu ke sadilaka sambu na kukanga beno nzila ya kusala yina beno ke salaka ke nata to na mambu ya imbi me tadila kisalu ya kukengila, to mambu lenda bebisira kisalu na beno ya kukengila. Kikuma kele kuzaba mbote kisina

ya mambu ya kukanina, bikuma na yawu, bidimbu na yawu ti dibanza yina ke songa nde yawu lenda salama. Yina nde kele mfunu sambu na kuzaba kitezo ya luzolo ya kunata kigonsa.

2. Kitapi ya tatu ke tala mpi matata me tadila kisalu ya kukengila. Matata me tadila kisalu ya kukengila ke monanaka ve na nkabula ya diswekama ya kigonsa, kansi yawu lendakana ya kusadila yawu bonso bidimbu to bisinsu ya lutanimu na beno. Matata ya kisalu ya kukengila me zabana, yina me tadila ntete kisalu na beno, ke vukanaka ngolo na mambu ya kutuba na kingolo ti bisina na yawu. Yawu kele sambu na yawu na kati ya nsungi. Na luswaswanu, matata ya nene ya kisalu ya kukengila (mbandu: kuvidisa bafungula na yandi) me vukana ngolo ve na mambu ya kutuba na kingolo. Kansi, yawu ke bebisaka dyaka kisalu na beno ya kukengila ngemba (disongidila nde kana mono me vidisa fungula ya munu, muntu mosi lenda mona yawu dyaka ye kukota na kati ya bilo na mono).
3. Na kitapi ya iya, beno ke zikisa penepene mambu ya kulemba ti bangolo ye beno ke fwanikisa yawu na bangogo ya nganzi ya kukanina yina beno ke kutanaka na yawu.
4. Kana beno me sala yina nyonso, beno lenda kuteza kitezo ya bigonsa yina beno ke kutanaka na yawu ye kutula yawu na mulongo kubanda na yina ya ntete na mfunu. Sambu na yawu, beto ke zikisa bandambu nyonso ya nkabula ya diswekama (disongidila, dibanza ya kulendakana nde dyambu ya kutuba na kingolo ke tubama, mpasi ya mambu ya kutuba na kingolo ti mambu na beno ya kimolo ti bangolo na beno). Yawu kele kitapi ya nsuka ya ntendula bigonsa, katuka vana beno ke bongisa balukanu ya kisalu ya kukengila ti banzila ya mbote ya kutanina (na kati ya kapu ya 3).
5. Balukanu ya kisalu ya kukengila ke nwanisa na swi mambu ya kimolo ti bangolo, na nzila kusoba mambu ya bumolo na bangolo ye na nzila kusyamisa bangolo yina kele. Balukanu ke nwanisa ve na swi mambu ya kutuba na kingolo, disongidila na luzolo nde muntu mosi sala beno imbi. Yawu lenda kaka kufyotuna mutindu ya kutula beno na ntwala ya mambu yina ya kutuba na kingolo, na nzila ya kukumisa mpasi sambu na bakotisi-mavwanga na kukwamisa beno (mbandu, na kutula bikaku to bakamera ya kukengila na kati ya bilo na beno), to na nzila kukitisa mpasi ya bangogo ya nganzi kana yawu me tubama (mbandu, kana muntu mosi me kota na kimuyibi na kati ya bilo na beno sambu na kuyiba minkanda ya mfunu, yandi ke lenda ve kuzaba mambu yina kele na kati kana bame taninaka yawu ye yawu kele na bidimbu ya ntalu). Na ndambu ya nkaka, banzila ya mbote ya lutanimu ke tala kuvwanda na ngolo ya kufwana na ntwala mambu ya kutuba na kingolo na nzila ya kutombula bizitu ya politiki me tadila bakotisi-mavwanga.

Dibanza kele ya kusosa banzila ya kutobula kisika na beno ya kisalu na nzila ya kutombula banzila ya mbote ke tala kaka bimvuka yina kele na disina ya mambu ya kukanina. Yina ke yekamana ntendula ya dyambu ke salama, mpamba ve beno ke zikisa inki mutindu kisalu na beno ke bebiswa bikuma ti bandandu ya kimvuka ye beno ke yindula yina beno lenda sala sambu na kikitisa yawu. Na ndambu ya nkaka, beno ke meka mpi kusadila bangolo na beno sambu na kununga mambu ya bumolo ya bakotisi-mavwanga sambu na kutula kikaku na banzila yina bawu ke sadilaka sambu na kukota beno nsoki.

2.1 Ntendula ya dyambu na beno yina ke salama

BIKUMA YA MALONGI

① Kuzaba sambu na inki yawu kele mfunu na kutendulamalandia bisika ke salamanaka kisalu ya kukengila ngemba, ye sambu na inki yawu kele mfunu na kukotisa na kati dibanza ya luswaswanu me tadila nkento.

② Kusadila banzila ya mutindu na mutindu sambu na kutendula dyambu yina ke salama ti bimvuka.

③ Kuzaba sambu na inki, na kati ya dyambu yina ke salama, bisalu na beto ti bisalu yina ke monana na meso ke lomba kubuya/kumanga kubwa.

BANSANGU YA MFUNU

① Batanini nyonso ya bankento ke salaka kisalu ya kutanina ba inswa ya muntu lenda kutana na bigon-sa, kansi batanini nyonso ve ya bankento ke kutanaka na bigon-sa ya mutindu mosi.

② Bigon-sa yina ke kuminaka batanini ya bankento ke taninaka ba inswa ya muntu ke landaka nsungi ya politiki (mambu ya kutuba na kingolo) ti mambu ya bumolo ti bangolo ya bawu mosi

③ Nsungi ya politiki ke vwandaka ya ngolo ye yawu ke sobaka. Sambu na yawu, kigonsa mpi kele dyambu ya ngolo, yawu lenda soba na ntangu nyonso.

Kikuma ya kitini yai kele kusosa kuzaba mbote bangolo yina kele na nzyunga na beno, bimvuka ti kimpangi yina kele na kati ya bimvuka yai na kisalu na beno me tadila ba inswa ya muntu. Dibanza ya kuswama kele nde yawu nde bangolo ya kukanga ntima yina ke sosa kutula kikaku na kisalu ya bankento batanini y aba inswa ya muntu. Na mambu ya nkaka, bawu ke sala yawu na nzila kubimisa mambu ya kutuba na kingolo ya mutindu na mutindu. Kuzaba mbote bayina ke buya/manga kisalu na beno, kubakusa bikuma na bawu, bangolo na bawu ti mambu ya bumolo na bawu ke pesa beno bansangu ya mfunu sambu na kuteza bigon-sa na beno, na nima kutendula banzila ya kusadila sambu na kikitisa yawu. Na mutindu ya kufwanana, kuzaba bangolo yina ke pesa beno lusadisu, bikuma na bawu ti bangolo na bawu lenda vwanda mfunu sambu na kuyekamana yawu. Kana ntendula na beno me luta mambu ya fyoti fyoti ti ya kulunga, balukanu na beno ya kisalu ya kukengila ti banzila ya kutanina ke vwadnda ya kuluta mbote sambu na dyambu na beno yina ke salama.

Sambu na yawu, beno sadila ntendula ya kimvuka ya beno mosi. Beno sala bitapi zole yayi ke landa. Beto me longisila nde beno sadila mbandu yayi na kati ya bitini nyonso ya buku yayi ye nde beno sala kisalu ya kubongisa mandanda ya kisalu ya kukengila ya kyeleka sambu na kimvuka na beno.

2.1.1. Ntendula ya bimvuka-makesa ke monana

Ntendula ya bimvuka-makesa ke monana kele nzila yina lenda pesa beto nzila ya kuzaba mbote makesa yina kele na nzyunga na beno, yawu vwanda makesa ya lumangu, ya kupesa lusadisu to kondwa lusilu. Beno vutukila kusadila kifwani yayi kele na zulu. Beno tendula kikuma ya kisalu, ye beno sala n anima lista ya makesa nyonso yina ke kubuya to kusadila kikuma yina, ti bayina kele na lusilu ve.

Yawu kele mfunu mingi na kupesa mambu nyonso ya fyoti fyoti yina lendakana. Mbandu, na kifulu ya kutanga zina ya « polisi » (to na zulu ya kutanga zina na yawu bonso kimvuka ya nene kana beno me banza nde yawu kele kimvuka ya ngolo ya kubuya/kumanga na kimvuka na yawu), beno zabisa mbote bimvuka to bantu na kati ya bapolisi bayina ke sala kisalu bonso bambeni na beno to bambeni ya bankento ke taninaka ba inswa ya muntu. Bantu ya nkaka na kati ya bapolisi lenda vwanda bonso bantu ke ndima kusadisa. Mutindu mosi, na kifulu ya kutanga zina ya « bakompani ya nene ya inza », beno zabisa mbote mbote inki bakompani ya nene ya inza yina beno ke na kutubila. Beno bambuka ntima dyaka nde kima ya kingolo kele kaka ve kimvuka yina kele na kati. Yawu lenda vwanda nsiku, dyambu ya kinkulu to kima nyonso ya nkaka yina ke manga/buya to ke

ndima kusadisa kikuma ya kisalu na beno. Na nsuka, bimvuki-binwani kele na lusilu ve kele mingi mingi ya kuluta mpasi na kuzaba, mpamba ve yawu lenda vwanda nde beto zaba ve bangindu na bawu, to nde bawu ke salaka mbala nkaka kisalu ya kubuya/ku-manga kikuma na beno ya kisalu, ye bambala ya nkaka kundima kikuma yina. Na yina me tadila ntendula ya bimvuka-makesa ke monana sambu na bankento ke taninaka ba inswa ya muntu, beno fwete zaba nde bakotisi-mavwanga bampangi ya penepene (dibuta, banduku, bimvuka ya bantu, ye buna na buna) lenda vwanda makesa ke ndima kusadisa to bonso makesa ke manga/buya. Mbandu, bakala ya makwela yina me bula nkento na yandi fwete monana bonso dikesa ke manga/buya. Mutindu mosi, bankadilu ya bunkoko yina me kangana na luzingu ya muntu yandi mosi lenda vwanda binwani ya lumangu to binwani ke ndima kusadisa.

Ntendula yayi kele kitapi ya ntete sambu na kubakusa mbote dyambu ke salama kuna na kisalu kuna lenda katuka mambu ya kutuba na kingolo. Yawu ke pesa beno ngindu ya dyambu yina ke salama ya nene na kayti ya kisika beno ke na kusadila kisalu: kaka ve bimvuka, kansi mpi mambu yina ke tinda bimvuka na kusala dyambu yina me fwanana ve na kikuma na beno ya kisalu to na kupesa beno maboko. Kitapi ke landa ntendula ke tubila bimvuka kele na kati.

CFCISK →

Kutombula ba inswa ya bankento ya bumolo ye bayina monaka mpasi ya bizumba ya kingolo (na bunkufi, CFCISK)

NTENDULA YA MAKESA KE MONANA

Makesa ke buyaka kubwa

- Bimvuka kele na minduki
- Bamfumu palata
- Mabuta ya bimpumbulu ke kotisa mavwanga
- Bamfumu ya luyalu
- Makesa ya insi ya Congo
- Kondwa ndola na mambu ya buzuzi me tadila batanini ya nene ya ba inswa ya muntu (Pascal Kabungulu, Serges Maheshe, Floribert Shebea)
- Ndyatisilu ya imbi ya Leta, kifu ya kuplesaka madezo ya bana ti ya kudya mbongo ya Leta yina ke kumisa ngolo bunsukami ya ntangu nyonso ya kan-gu ya katikati
- Kuzyeta kondwa kuzaba minduki yina kele na kati ya nkangu
- Mutindu ya kulangidila ti kukota nakinsweki na kati ya bantau yina ke ta-ninaka ba inswa ya muntu.

Binwani ke pesaka lusadisu

① Bantu ya nkaka na kati ya bisalu ya buzuzi ya kisika mosi: ▪ Muntu ya 1 (zuzi) ▪ Muntu ya 2 (kalaka ya Leta) ▪ ..... ② Bimvuka ya kisika mosi: ▪ Fondasyo Panzi ▪ Kimvuka sinelezi ya bankento na Congo Demokratiki (CSF) ▪ Katamba	③ Bimvuka ti binama ya inza mvimba: ▪ Lutaninu ya inza mvimba ▪ Ba insi bamambele ya kimvuka ya ba insi ya mputu (Union Européenne) ▪ Ba inzo ya buntumwa ya kinzenza (ambassades) ④ Mabuta ya bantu yina bakotaka nsoki

Binwani ke zabana dibanza ve

- ① Bilo ya kimvuka y aba insi ya inza (Nations unies)
- ② Nkangu nyonso
- ③ Baparti politiki ya kimbanda

BANGYUV LA NTWADISI⁸

Banzola ya mambu ya politiki, ya kimvwama ti ya lizingu ya bantu

Bimpangi na ba insi ya inza na kati ya Congo Demokratiki ti ba insi ya nkaka⁹

Mvita

Mazaya ya kulanda

Inki bandefi to mambu ya kukanina yina beno ke kutanaka na yawu bonso bantu ke taninaka ba inswa ya muntu?

Inki bandefi ya ntete to mambu ya kukanina yina beno, bonso kimvuka to muntu mosi, yina beno ke kutanaka na yawu? Beno zaba mbote nde mambu yina ya kutuba na kingolo lenda vwanda ve ya kufwanana sambu na bamambele nyonso ya kimvuka , na kutala biyeka na bawu (bantwadisi ya bakala to ya nkento, bisadi ya bakala to ya nkento, bantumwa ya bakala to ya nkento ke talaka manaka ya kisalu ye buna na buna), bisalu bawu ke salaka, bakala to nkento, lunitu, makanda, mabundu ya Nzambi, lizingu ya nkangu ti ya kimvwama, ye buna na buna Inki kele bandefi to mambu ya kutukanina yina baknkento ya kimvuka ke kutanaka na yawu na mutindu ya kyeleka? Beno zaba nde mambu ya kukanina me tubama na bisika ya bantu nyonso, kansi yina mpi me tubama na bisika ya bantu nyonso ve (dibuta, banduku, nkangu). Mbandu:

- Mambu ya kinkulu ya nkangu ti ya bukisinsi yina bafwete zitisa
- kimfumu ya tata
- lukwamusu me tadila mambu ya bizumba ti nkadilu
- Mabanza me bakama na kisalu ya bankento ti biyeka na bawu na kati ya inzo ya makwela
- kondwa mbongo ya kuzingila
- kondwa lusadisu ya dibuta
- mambu ya kufyotuka me tadila bansiku ti luyalu
- mambu ya kubula na nitu
- mambu ya kingolo ya kukwamisa ntima ti bangindu
- balutumu ya kusala kaka kima mosi ti kumona wonga/boma Inki bimvuka, ya vwandu ya nge mosi to ya bantu nyonso, yina kele na kisina ya bandefi yina?

Inki bandandu ti bimfumu yina beno, bonso kimvuka to muntu mosi, beno ke meka kute-lamana?

Banani kele bantu yina ke tendulaka kizizi ti kiyeka ya nkento na kati ya nkangu ye kele na kisina ya bandefi ya kingenga yina bankento ke

Kutanaka na yawu?

Inki mutindu binwani yayi ke sadilaka kisalu na bawu sambu nakubebisa lizingu, bangolo ya kusala kisalu ti kisalu ya kukengila bankento (mbandu: mavimpi ya bangindu ya ntima na bawu ti ya nitu, kimpwanza ya balukanu me tadila nitu ya bawu mosi, lizingu na bawu ya kimvwama, mutindu na bawu ya kupesa maboko ti kimfumu na bawu ya politiki, nzola-ntima ya bawu mosi, ti buntimana bawu muntu na muntu na yina me tadila lutanimu)?

Inki mutindu binwani yayi ke pesaka maboko na kubongisa lizingu na bawu, bangolo ya kusala kisalu ti lutanimu na bawu ye kusoba mambu ya lukwamusu?

Inki kele kiyeka ya balukwikilu na mambu ya kuvutukila to kupesa maboko na lizingu ti na luzolo ya bankento ya kusala kisalu? Keti bansobolo kele na mambu ya kuvutukila to ya kupesa maboko na lizingu ti na luzolo ya bankento ya kusala kisalu?

Na dyambu yayi ke salama, banani kele banduku ya ntete yina lenda sadisa bankento, lufwanunu ya nkento na bakala, ti bankindu ya mutindu na mutindu me tadila ba inswa ya bankento?

Inki kele bimvuka yina ke buya ngolo mambu yina? Keti beto kele na bimvuka yina lenda kukuma banduku, ata ko yawu lendakana ve na bubu yayi?

Na kutala ntendula ya kimvuka yina beno me sala, inki kele bandefi ya ntete ti mabaku ya ntete yina dyambu yayi ke salama ke pesaka beno bangolo ya kutunga bimvuka ya bantu ti kimpangi ya kyeleka ti ya masonga?

2.1.2. Ntendula ya bimvuka kele na kati

Beno pona sesepi bimvuka , ya vwanda bantu ya mfinangani na beno to bantu me katuka na nkangu, yina beno ke sosa kuzaba mbote bonso makesa ya imbi (beno bika makesa ya nkaka yina kele ve bimpumbulu ya kutula pembedi na ntangu yayi, beno ke vutukila bawu na nima). Beno pona na kulanda makesa ke pesaka lusadisu, ye mpi makesa ke pesaka dibanza na bawu ve.

8 Bangyuvula yayi ya nkaka ke salamaka na lusadisu ya kisadilu ya kulongila <https://werise-toolkit.org> yina batendulaka na JASS (Just Associates).

Beno sadila bantu yina bonso kisina ya ntendula ya bimvuka kele na kati, ye beno kotisa na kati ya dibaya (beno tala kifwani yayi kele na insi). Beno tendula bisinsu ti biyeka ya kingenga ya bimvuka: bandantu na bawu na kutala dibanza ya kusadila, mayele na bawu ya kumanga kubwa ti ya kusadisa na lutaninu ya mutanini ya bakala to ya nkento, luzitu na bawu ya nsiku na nsungi ya politiki, kimfumu (ngolo) na bawu ya kusala kisalu (bonso kumanga to kupesa lusadisu), mambu ya bumolo na bawu, luzolo na bawu ya kusala kisalu. Beno sadila dibaya yayi kele na insi sambu na kusala ntendula.

	Bimvuka yina kele na minduki	Mabuta ya bimpumbulu ke sala mambu ya imbi	Ba insi mamele ya kimvuka ya ba insi ya Mputu (Union Européenne)	Kintwadi ya kusalasana ya bankento na Congo Demokratiki	Bilo ya N.U. sambu na ba Inswa ya Muntu
Balukanu ti mandanda na bawu na kutala kikuma na beno ya kisalu	Kufimpa nkangu ye kubaka luzolo na bawu ya				
Mayele na bawu ya kumanga to ya kupesa lusadisu na kisalu na beno	Mambu ya kutuba na kingolo; mavwanga; Bizumba ya kingolo; kukita na mabwala sambu na kuyiba				
Ngolo yina kele na bawu na kutula ntembe na beno to kupesa beno maboko, disongidila, bangolo na bawu ti mambu ya bumolo na bawu	<i>Bangolo: bawu kele na bima ke lwadisaka ti minduki ya masasi.</i> <i>Bawu ke salaka lufimpu ya ngolo na nkangu</i> <i>Mambu ya bumolo: nkangu ke lemfukila bawu kaka samu na wonga/boma</i>				
Luzolo na bawu ya kunwanisa beno to ya kupesa beno lusadisu (ya fyoti / ya katikati / ya kuluta)	Ya kuluta				

Kana beno tendulaka na bandambu ya fyoti bikuma ti bandantu,, mayele, luzitu ya nsiku, kimfumu (bangolo) ti mambu ya bumolo ya bimpumbulu ya beno sambanu, beno vutuka dyaka na ntendula ya binwani ke monika. Beno sosa bangolo yina binwani. Keti bangolo yayi ya nkaka lenda vwanda bonso mayele (mbandu: nsiku yina bame sadila sambu na bantu ke taninaka ba inswa ya muntu, mambu ya kukanga na luzolo yina ke salaka bapolisi) yina ke sadilaka mosi ya binwani yina beno lendaka kuzaba mbote? Keti bangolo yayi ya nkaka ke tubila beno kima mosi me tadila kimfumu na bawu, bangolo na bawu to luzitu na bawu ya nsiku? Keti ngolo mosi kele ve yina beno lenda ve kuvukisa ata na kimvuka mosi?

Kana ikele, beno meka kuvukisa bangolo yayi na bimvuka yina kele na kisina na yawu. Beno lungisa dibaya na ke pesama. Beno sonika ye kulamika bansangu ya dibaya ya zulu na kifwani yayi kele na insi, na mpambu ya dikunzi na nzila yina me fwanana na kimvuka ya mutindu mosi (mwa-disuku ya mpamba).

Na nima, beno tala mbote kimpangi na kati ya binwani sambu na kutendula mabaku to kulanda kusadila lutaninu ya mutanini ya bakala to ya nkento. Beno simba nde beto kele na mwa-masuku zole me fwanana na mpambu na kati ya binwani zole ya kufwanana. Beno landa dikunzi ya kutelama sambu na kutendula mupepe ya kinwani ya 1 na kinwani ya 2, ye na dikunzi ya kulala sambu na kutendula mupepe ya kinwani ya 2 na kinwani ya 1. Ntendula ya kimpangi na kati ya binwani ke sadisa beno na kutala inki utindu banduku na beno ya nkaka lendaka kuvwanda na mupepe na binwani ya lumangu.

	Bimvuka yina kele na minduki	Mabuta ya bimpumbulu ke sala mambu ya imbi	Ba insi mambele ya Kimvuka ya ba insi ya Mputu (Union Européenne)	Kintwadi ya kusalasana ya bankento na Congo Demokratiki	Bilo ya N.U. sambu na ba Inswa ya Muntu
Bimvuka yina kele na minduki	(CSF)	Mabuta ya nkaka kele na bampangi yina kele na kati ya bimvuka ya minduki, bankaka kele bamfumu ya nene, ye lenda sambu na yawu kutula mupepe na lukanu na bawu.			
Mabuta ya bimpumbulu ke sala mambu ya imbi	Bimvuka yina kele na minduki ke langidila mabuta sambu na wonga/ boma				
Ba insi mambele ya kimvuka ya bainsi ya Mputu (Union Européenne)					
Kintwadi ya kusalasana ya bankento na Congo Demokratiki (CSF)					
Bilo ya N.U. sambu na ba Inswa ya Muntu					

BANGYUVULA-NTWADISI

Na inki banzila bimvuka kele na kati ke kumisa mupepe na bawu na bantu ya nkaka?

Keti bandandu ya bimvuka kele ya kufwanana? Keti

Yawu kele ya kuswswana?

Keti mosi ya binwani yayi kele na ngolo ya kusadila mambu ya bumolo ya yina ya nkaka?

Keti binwani ya kupesa lusadisu kele na ngolo ya kutula kikaku na

banzila yina binwani ya lumangu ke sadilaka sambu na kukanga beno nzila?

Keti binwani ya kupesa lusadisu kele na ngolo ya kuzibudisa ntima ya binwani ya lumangu?

Inki mutindu ke vwandila binwani ke monisa luzolo ve na binwani ya nkaka, yavwanda ya
kupesa lusaisu to ya lumangu? Keti bawu ke yekamanaka bayayi kuluta bayina?

Kati ya binwani ya kupesa lusadisu, keti bankaka kele na ngolo ya kunwanisa to ya kuoe-
sa mvutu me fwana na mambu ya kutula na kingolo yina bankento ke kutana na yawu ye
yina binnwani ya lumangu kele na kisina na yawu?

Keti binwani yayi ya nkaka ke salaka kisalu na bawu na kintwadi to na nsalasani?

2.2. Ntendula ya bansadilu ya kimvuka na kati ya dyambu ke luta

BIKUMA YA MALONGI

① Kuzaba mbote mbote bansadilu ti bisalu ya binama yina ke tula beto na ntwala ya bigonsa.

BANSANGU YA MFUNU

① Kutomisa kisalu na beno ya kukengila ti lutaninu fwete banda na bansadilu ya beno mosi ye kusosa kusyamisa yina ke kitisaka mutindu ya kutula beno na ntwala bigonsa, ye kusoba yina ke tombulaka mutindu ya kutula beno na ntwala bigonsa.

② Kuyindula kisalu ya kukengila ngemba ti lutaninu na beno kubanda na bansadilu ya beno mosi ke nata beno na kuvilakana ve bikaku ti bandefi nan kaka yina beno ke kutana na yawu bonso kimvuka to muntu mosi sambu na kubongisa bansadilu yina.

2.2.1. Bisalu ke salaka binama ti mambu ya bigonsa

Yawu kele awa kaka kusosa kuzaba bisalu yina beno ke salaka mbote ye yina ke tulaka beno na ntwala ya kigonsa mosi to bigonsa mingi. Beno yedisa na nima balukanu ya kisalu ya kukengila sambu na konso kisalu to dyambu ya kigonsa. Beno fwete vwanda na minsiku me tadila kisalu ya kukengila yina me fwanana na konso dyambu. Beno landa mbandu ya kyeleka yayi me pesama na insi.

BISALU KE SALAKA BINAMA TI MAMBU YA BIGONSA YA CFCISK

Bimvuka ya kulongisa bisalu ti ya balukutakanu me tadila ba inswa ya bankento

- Bisalu ya kutubila mingi na ntwala ya bamfumu ya bwala ti ya inza mvimba
- Banzyetolo na kati ya ba inzo ya bankento bwilaka mambu ya bizumba ya kingolo
- Kisalu ya kusosa babuku ke tubila mambu ya kusumuna ba inswa ya bankento
- Kukwenda na bilo

BANGYUVULA-NTWADISI

Inki kele bisalu ya mandanda to ya binama yina ne tulaka beno na ntwala bigonsa? Inki bisalu ya kusala yina ke tulaka na ntwala bigonsa bamambele nyonso ya kimvuka? Inki yina ke tulaka na ntwala bigonsa dyaka mabuta ya bamambele ya kimvuka? Sambu na inki?

Nani ke mangaka/buyaka bisalu yina salama?

Inki bigonsa yina beno, bonso kimvuka to muntu mosi, ke kutanaka na yawu na nsungi ya bisalu yayi ke salamaka?

2.2.2. Kusosa kuzaba mbote bansadilu yina ke tulaka beto na ntwala bigonsa

Na nsadilu, beto zola tubila bisalu nyonso yina beto ke salaka kilumbu na kilumbu, kaka ve yina me tadila kisalu na beno, kansi mpi yina me tadila luzingu na beno ya kilumbu na kilumbu. beto ke na kutubila mingi bansadilu yina, mpamba ve ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ke kwendaka nzila mosi na bankadilu yina beno ke vwandaka na yawu na ntwala ya bigonsa yina beno ke kutanaka na yawu. Kana, mbandu, beno me bakaka kifu ya kukatuka na bilo ntangu me lutaka na nkokila na ntangu mpimpa me kkubwaka ntama, nsadilu yayi ke kumisa beno bonso bantu yina lenda kutana na bigonsa na nzila. Sambu na yawu, yawu kele mpasi ve kukutana na mbeni na ntwala na beno na mpimpa kuluta na mwini. Kubongisa ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ke lombaka mpi nsobolo ya bankadilu na beno ya kisalu. Beno fwete yindula bikuma yina ke tindaka beno na kuvwanda na bankadilu ya mutindu yina to ya kundima nkadilu yayi to yina. Keti bankadilu yayi to bansadilu yayi ke mfunu sambu na kusalama na kikuma ya kisalu na beno? Keti yawu kele na kiyeka ya nene sambu na luzingu na beno ya mbote? Bikuma yayi lenda vwanda ya kufwana na kukuma na matata na dibanza ya ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba. Balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba yina beno ke ndima fwete vwanda bonso ngwakana/ngwizani sambu na kupesa beno nzila yayi a kulantakana kusala mbote kisalu na beno na mpila ya kufwana na nzila ya kusila lutanimu ya kuluta mbote kana yawu lendakana.

BISALU KE SALAKA CFCISK	Bansadilu yina ke tulaka beno na ntwala bigonsa	Bansadilu ke kitisaka kifu ya kutula beno na ntwala bigonsa
Bimvuka ya kulongisa bisalu yi ya balukutakanu me tadila ba inswa ya bankento	<p>Beto ke sadilaka ve ngogo ya kinsweki sambu na kutanina balodinatele na beto.</p> <p>Beto ke zikisaka ve mazina ya bantu yina kele na kati (ye sambu na yawu, kutina bantu yina ke kukikotisaka na kinsweki).</p> <p>Beto ke pesaka bansangu ya kuluta mfunu na telefoni.</p> <p>Beto ke lutisaka ntangu mingi na nganda ya inzo na beto ntama na dibuta na beto, ye yina ke butaka matata.</p>	Kusolula na buntima nyonso na bamfumu ya bwala bisika beno key a kuplesila malongi ti ya kusadila balukutakanu
Bisalu ya kutubila mingi na ntwala ya bamfumu ya bwala ti ya inza	<p>Beto ke sadilaka ve ngogo ya kinsweki sambu na kutanina balodinatele na beto.</p> <p>Beto ke zabisaka bansangu ya kuluta mfunu na nzila ya telefoni.</p>	<p>Nzila ya kukangama na kuzabisa na ba insi ya nzenza</p> <p>Kutunga kinduku na bantu ya mbongo</p>
Banzyetolo na ba inzo ya bankento yina kubwaka na bizumba ya kingolo	<p>Beto ke sonikaka bimbangi nyonso me tadila kusumuna ba inswa ya muntu yina beto ke kotisaka na bakaye na beto ya fyoti, na nima, beto ke nataka yawu tii na Bukavu.</p> <p>Beto ke zabisaka bansangu ya kuluta mfunu na nzila ya telefoni.</p>	Beto ke tambulaka ntangu nyonso bantu zole zole
Kisalu ya kusosa babuku yina ke tubila kusumuna ba inswa ya bankento	<p>Beto ke sonikaka bimbangi nyonso me tadila kusumuna ba inswa ya muntu yina beto ke kotisaka na bakaye na beto ya fyoti, na nima, beto ke nataka yawu tii na Bukavu.</p> <p>Beto ke zabisaka bansangu ya kuluta mfunu na nzila ya telefoni.</p>	Bimbangi beto ke lundakaka/bumbaka yawu na bisika tatu ya kuswswana: papela, lodinatele ti disiki ya nganda
Kukwenda na bilo	<p>Beto ke katukaka ntangu me luta na kisalu, na ntangu mpimpa me kumaka ntama.</p> <p>Bantu ya nkaka na kati na beto kel vwandaka na mbongo ve ya kufuta tike ya bisi ya bantu nyonso ye bawu fwete tambula na makulu na mpimpa. Bilo ke ntama ve na kukuma kuna.</p>	Beto me bongsaka dyambu ya kafilasana: konso mambele kele na kati ya kimvuka ya bantu tatu yina ke salaka nyonso na kuzaba syuka ti nkokila nde konso mambele ya bawu kele na mavimpi ya mbote.

BANGYUVULA-NTWADISI

Keti bansadilu na beno ya nkaka ya konso kilumbu to ya ntangu nyonso kele dyambu ya mpasi sambu na lutaniyu ya ngemba na beno? Keti yawu ke nataka mambu ya bumolo?

Kana ya kyeleka, sambu na inki? Inki bandefi beno ke kutana na yawu kana beno fwete soba tokutinda batombula bansadilu yina?

Inki beno ke salaka, yavwanda kimvuka to muntu ya moyo, sambu na kutanina beno na ntwala ya bisalu yina beto me katuka kumonisa na zulu?

Inki mabuta ke salaka na yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba na beno ti lutaniyu na beno?

Inki beno ke salaka, yavwanda kimvuka to muntu ya moyo, sambu na kutanina beno na bumingi?

Inki fwete vwanda nkadilu na beno ti yina ya bamambele ya nkaka ya kimvuka na beno (ti yina ya bampangi na beno ya dibuta) na yina me tadila bigonsa yina beno ke kutanaka na yawu ti kisalu ya kukengila ngemba na beno na bumingi? Inki mutindu bankadilu yayi ke monanaka na nsadilu?

2.3. Ntendula ya mambu ya imbi ke kubwaka yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti mambu ya kukanina

BIKUMA YA MALONGI

- ① Kusosa kuzaba mbote mambu ya imbi ke kubwaka me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti mambu ya kukanina yina beno me kutanaka na yawu.
- ② Kuteza kulendakana ya kusadila balukanu.

BANSANGU YA MFUNU

- ① Yawu kele mfunu ya kuswasikisa mambu ya kutubila na kingolo na ntwala ya muntu mosi to nzila ya muntu ya nkaka (yina ke tatu kaka na kisalu na beno bonso batanini ya ba inswa ya muntu) na mambu ya kukanina yina lenda tubama (yina me tadila dyambu yina ke lutaka na kati ntangu beno ke salaka kisalu na beno, kansi kondwa kimpangi na kisalu na beno bonso batanini ya ba inswa ya muntu).
- ② Batanini ya ba inswa ya muntu fwete vwanda na ngolo ya kuzaba mbote bifwani, bisina ti bikua ya mambu ya kutubila na kingolo.
- ③ Yawu ke mfunu mingi ya kubakusa dibanza ya ngogo 'kutunga' dyambu ya kutubila na kingolo.
- ④ Mambu ya kukanina ke simbaka ntangu nyonso ngindu.
- ⑤ Mambu nyonso ya kukanina kele mambu ya imbi ke kubwaka ya kisalu ya kukengila ngemba, kansi mambu nyonso ke kubwaka ya kisalu ya kukengila ngemba kele ve mambu ya kukanina.
- ⑥ Mambu ya imbi ke kubwaka ya kisalu ya kukengila ngemba ke monisaka kitezolo ya ntete ya lukanu ya kisalu ya kukengila ngemba. Yawu ke monisaka mutindu ya kuvibidila to ya kutula ntembe na ntwala ya kisalu ya Batanini ya ba inswa ya muntu. Beto lenda mona yawu bonso mutindu ya « feed-back » yina lenda kusadisa na kubongisa ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ya Batanini ya ba inswa ya muntu.
- ⑦ Mambu ya imbi ke kubwaka ya kisalu ya kukengila ngemba fwete sonama na papela, kutulama maboko na banduku nyonso ya kisalu, ye na nsuka kutendula yawu. Kana dyambu kubwaka kele ya nene, yawu fwana ya kupesa mvutu me fwana. Beno simba nde mambu ya nkaka ke kubwaka ke bulaka na ntima, bonso lukwamusu ya mambu ya bizumba bafwete tubila yawu nakinsweki ya ngolo mingi tin a lizolo ya muntu yina me kubwa na mpasi yina. Bawu fwete meka kusolula yawu na nzila ya kuswaswana.

2.3.1. Kusosa kuzaba mbote ti kutendula mambu ya imbi ke kubwaka na kisalu ya kukengila ngemba

Dyambu me kubwa me tadila kisalu ya kukengila ngemba kele kisalu nyonso to dyambu nyonso yina beno ke banza nde yawu lendaka kubebisa kisalu ya kukengila ngemba ya beno mosi (na kati na yawu, yina me tadila dibuta na beno) to kisalu ya kukengila ngemba ya kimvuka na beno ti ya banduku na beno ya kisalu. Mambu ke kubwaka na kisalu ya kukengila ngemba kele mfunu mingi sambu na ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba, mpamba ve yawu ke pesaka bansangu ya lusingu me tadila mfunu ya kisalu na beno, ye me tadila bisalu yina lenda salama na bilumbu ke kwiza yina balenda bongisa to kusadisa kondwa luzolo na beno. Mutindu mosi, mambu yayi me kubwa ke pesaka beno nzila ya kusoba nkadilu na beno ti bisalu na beno ya kusala, ye mpi yina ya banduku na beno ya kisalu ti ya bampangi ya mabuta na beno ye kutina bifulu yina lenda vwanda bonso ya kigonsa to ya kigonsa mingi ntangu nyonso. Mambu me kubwa me tadila kisalu ya kukengila ngemba lenda monana na yawu bonso bidimbu ya kuteza kisalu ya kukengila ngemba na bwala beno kele. Kana beno kele ve na nzila ya komona bansobolo ya mutindu yina, yawu ke vwanda mpasi na kubaka balukanu ya mfunu ye kufwana sambu na kutombula kisalu ya kukengila ngemba na beno.

Yawu kele mfunu na kubongisa nzila ya ntangu me tadila mambu yina ke kubwaka na kisalu ya kukengila ngemba, na kulanda kifwani yayi kele na insi. Beno lenda na ntangu yina kusosa kuzaba mbote bangindu na kati ya ntangu, mbandu: kana mambu ya nkaka ya imbi ke kubwaka ke vutukaka na nsungi ya ntangu mosi, ye kuvukisa mambu yina ke kubwaka na bisalu ya beno yina ke salamaka.

Mutindu ya kusosa kuzaba mbote mambu ke kubwaka me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti mambu ya kutubila na kingolo: nsinga ya ntangu

Ngonda ya ntete – Musadi mosi ya luzolo me vidisa bafungula ya bilo;

Ngonda ya zole – Ntwadisi ya nkento me yamba mbokila ya muntu mosi yandi zaba ve yina ke pesa yandi lutumu ya kubika kisalu na yandi; mubumbi-mbongo ya kimvuka me mona nde muntu mosi ken a kulanda yandi na manima kubanda na bilo tii na inzo yandi ke vwandaka.

Ngonda ya tatu – Mambele mosi ya kimvuka ke tala mbote ntomobilu mosi ya matalatala ya ndombe me telamaka bawola mingi na ntwala ya bilo. Na mposo/lumingu yina kaka, bakala mosi me kwiza kuyuvula bangyuvula mingi me tadila

kimvuka ti mambu yina yandi tubaka na ntangu ya kukota na disuku bake yambilaka bantu na bilo.

Ngonda ya iya – mambele mosi ya kimvuka me kuwa nitu mpasi na kifulu ya kisalu.

Ngonda ya tanu – Bamambele ya bimvuka Mai-Mai zengaka lukutakanu ya kupe-sa malongi.

Ngonda ya sambanu – kimvuka mosi ya bankento, bamfinangani ya mukwamisi ya mosi ya bankento yina ke bakaka lusadisu ya CFCISK, me kota na kali ya babilo ye ke lomba na kutuba na Dikitele ya nkento. Bankento ke kanina kuvonda dikitele ya nkento kana tata na bawu me baka kitumbu sambu na kisalu ya CFCISK; video (bizizi) me mwangana na Facebook yina ke vwezaka kisalu ya kimvuka.

Ngonda ya ivwa – bantu me monana bawu ke na kulangidila bilo ya kimvuka.

Ngonda ya kumi na mosi – bamambele zole ya kimvuka na nzyetolo ya kintum-wa na kisika mosi bake kwamisa bawu na bapolisi na ntangu bawu ke bima na inzo ya muntu yina kunyokamaka. Bame nata bawu na bilo ya polisi ya bwala, ye bawu me banda kuyuvula bawu bangyuvula. Na nima ya wola mosi ya nguyu-vula, bame bika bawu.

BANGYUVULA-NTWADISI

Keti beno ke kabulaka beno na beno ye keti beno ke tendulaka mambu ke kubwaka na kimvuka ye ntangu na ntangu?

Kukutikisa bansangu me tadila konso dyambu me kubwa me tadila lutanimu.

Inki salamaka ? Inki ntangu ? Inki kisika? Nani salaka yawu?

Kutendula konso dyambu me kubwa

Na inki mambu ya kisalu to mambu me kubwa me vukana?

Inki vwandaka kikuma ya muntu yina bewisaka dyambu yina ?

Inki mambu ya petepete to ya bumolo dyambu yayi me kubwa ke tula na ntwala?

Inki beno lendaka kusala sambu na kutina dyambu yina kubwa?

Inki malanda ya ntima dyambu yina kubwaka pesaka na kimvuka ti na muntu yina bewisaka yawu?

Keti dyambu yina kubwaka vwandaka tala muntu yina bewisaka yawu sambu na yandi kele nkento to bakala?

Kuvutula mvutu na konso dyambu me kubwa

Inki balukanu yina beto lendaka kubaka sambu na kutina dyambu ya mutindu yina kubwa dyaka na bilumbu ke kwiza?

Bambandu ya mambu ke kubwaka me tadila kisalu ya kukengila ngemba sambu na kukabu-la bantu na kutala kinkento to kibakala

Mambu ya kukanina babuti to babakala ya makwela sambu na kupa-sa bawu dyaka lusadisu ve to kukufika kukota ya bana kana bankento ke landaka na kisalu na bawu sambu na ba inswa ya muntu ti masonga.

Lukwamusu ya kuta bizumba na bapolisi ti makesa ya kukengila ngemba – kusimba ti kubula bandambu ya kuswama ya initu ya bankento na ntangu ya ti na nima ya kutambula na balabala sambu na lumangu ; mambu ya kuta bizumba ya kingolo na ntangu bawu me kanga bawu.

Tubatuba ti nungunungu yina ke fundaka bankento sambu na bankadilu ya kusadila nitu kele ya "kufwa-na ve" –bankento me kuma bonso babakala, kin-dumba, kusangana bankento bawu na bawu – lenda kuma na kati ya nkangu ya bantu, na kati ya bazulu-nali to na internet.

Masolo ya luvwezo ke tubama sambu na bantu yina ke salaka kisalu bayina ke mona bamama ya ntima imbi, bavondi ya bana, bimpumbulu, ye buna na buna.

2.3.2. Mutindu ya kuzaba mbote ti kutendula mambu ya kukanina

Na kati ya kitini yayi, beno ke tubila ntendula ya mambu ya kukanina. Batanini ke kutanaka mingi mingi na mambu ya kukanina sambu na kisalu na bawu yina me tadila ba inswa ya muntu.yawu kele sambu na yawu kutala inki mutindu kutendula yawu sambu na kulenda kubaka balukanu me fwana sambu na kununga yawu. Ntete-ntete, beto tendula yina bake bokilaka dyambu ya kukanina. Beto kele na bantendula ya kulendakana mingi, kansi na bumvimba, dyambu ya kukanina kele mayele yina muntu mosi kele na luzolo, to lenda (beto ke mona na ntwala luswaswanu na kati ya kuzola ti kulenda, mambu ya kukanina ya kyeleka ti mambu ya kukanina mpamba), kukota nsoki na bumvimba ya nitu, ya ngindu to ya bima ya muntu ya nkaka na nzi-la ya dyambu ya kusala na luzolo ti mbala mingi ya ngolo mingi. Dyam-

bu ya kukanina yina me bima kele kidimbu nde muntu mosi ke zola kukota beto nsoki to kupesa beto ndola, kaka na kikuma ya kulungu. Yayi kele mfunu mingi. Beto ndima nde mutanini mosi me sala kisalu, ke lembisa to kele bonso kikaku sambu na bandandu ya muntu mosi ya nene. Yandi yayi ke banda kukanina mutanini sambu na kulungisa kikuma mosi. Kikuma ke sosaka kaka inki mutindu mutanini lenda bika kisalu na yandi, kusoba mambu ya kusala, to kusala kima mosi ya nkaka. Sambu na yawu, dyambu ya kukanina ke vwandaka kaka na kisina. Beno bambuka ntima na dyambu yina. Muntu mosi ke bimisaka bangogo ya kukanina. Beto ke mona na ntwala mingi sambu na inki yawu kele mfunu.

Na zulu na yawu, dyambu ya kukanina ke vwandaka kaka na kikuma ye kikuma yayi me vukana na mfunu ti lunitu ya kisalu ya mutanini. Na kutala mfunu ti lunitu ya kisalu yayi, yawu lendakana kuzaba kikuma ti kisina ya dyambu ya kukanina.

Dyambu ya kukanina kele mpi na nzila ya kutubila, disongidila mutindu ya kubimisa bangogo ya kukanina, ya vanda na nzila ya telefoni, na nzila ya email, na inwa ya muntu yandi mosi, na nzila ya masonama, na nzila ya bidimbu, ye buna na buna. Na mutindu ya nkaka, yawu lendakana kundima nde kifu ya kukanina bantu kele dyambu me tadila kisika ya kuzingila. Yayi sambu na muntu mosi ke meka kulungisa kikuma mosi na nzila ya kusala ngolo nyonso. Ata inki muntu me kana ke salaka nde mutanini wila yandi, bika kusala kisalu na yandi, to soba mutindu ya yandi ya kusadila kisalu.

Kansi, beto lenda kukiyuvula sambu na inki kuminisa bangogo ya kukanina na kifulu ya kubula yandi kundwa kuvungila. Yina kr vanda dyambu ya nswalu mingi ye ke baka ntangu ya fyoti. Yina ke katukaka mingi mingi bikuma zole ya kulunga. Yawu lenda vanda nde muntu mosi kele na ngolo ya kusala kisalu, kansi yandi ke yindula mingi mingi kizitu ya politiki yina lenda monikisa kifu ya kutula mavwanga. Yandi ke zola sambu yawu kutula mavwanga ve ata ko yandi kele na ngolo na yawu. Yandi ke bimisa na kifulu yina bangogo ya kukanina sambu na yandi mona nde yandi me kuma na nsuka ya kikuma na yandi na mutindu yina. Kikuma ya zole kele yayi ke landa. Yawu lenda vanda mpi nde muntu yina ke kanina kele kaka kiyeka ya fyoti ya kusala kisalu ye ke zola kukuma na nsuka ya kikuma na yandi na nzila kusweka nkondwa ya ngolo na yandi na kubimisa bangogo ya kukanina. Yawu kele nzila ya kukwikila, kana beno kele ve na mafweni sambu na kukotisa mavwanga, na kukuma na nsuka ya kikuma kondwa kusala ngolo mingi. Yawu me fwana awa na kuvilakana ve kima mosi ya mfunu. Kukondwa ngolo sambu na kusala dyambu lenda vanda kwani ya mwa-ntangu. Dyambu ke salama lenda soba ye kifu ya kukotisa mavwanga lenda salama kana munu me mona dyambu ya kukanina bonso dyambu ya mpamba. Mutanini vwandaka tuba nde mambu ya kukanina ke sadisaka kaka kima mosi, kaka sambu na beto ke na kutubila yawu awa. Sambu na yawu, beno

lenda ndima nde dyambu ya kukanina kele mayela me bakaka muntu yina kele na mfunu zole: na yina me tadila ngindu ya ntima ti yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba. Yawu lendakana ve kuvengumuna ngindu ya ntima sambu nayawu ke nataka mambu ya mpasi yina ke monanaka ve ntangu nyonso kansi yina ke bebisaka kisalu ya bantu ke taninaka ba inswa ya muntu na bilumbu ke kwiza.

Ntangu beno ke tendula dyambu ya kukanina, beno fwete na ndambu ya nkaka ku-vilakana ve dyambu mosi ya mfunu. Beto kele na luswaswanu na katya mambu ya kukanina – kisalu ya kubimisa bangogo ya kukanina – ti kusadila dyambu ya kukanina na bukyeleka. Yawu kele mutindu mosi ve kubimisa ngogo ya kukanina ti kusadila dyambu ya kukanina na bukyeleka. Yawu zola tuba, bantu mingi lenda bimisa dyambu ya kukanina kondwa kuvwanda dyambu ya kukanina na bukyeleka. Yayi nde mambu ke salamaka mingi mingi. Kansi, ye yina kele mbandu ya tatu, bantu ya nkaka yina ke bimisaka bangogo ya kukanina ve lenda monika bonso dyambu ya kukanina ya kukwikila. Ata ko yawu kele dyambu ke kanina ve, yawu kele kaka mambu ya kukanina.

Sambu na inki luswaswanu yina kele mfunu? Sambu na dyambu ya nsuka ya ntendula ya dyambu ya kukanina kele kuzaba keti yawu lenda salama, beno vilakana ve kutala mambu nyonso yina lenda salama. Yawu fwana mpi kuvilakana ve nde bayina ke kaninaka lendaka kumonisa ngolo na bawu ya kusala dyambu yina. Na kyeleka, yawu fwana yandi monisa yawu sambu na kusonga nde dyambu ya kukanina kele ya kyeleka. Dyambu ya kukanina na nzila email kele ata mpasi ve na kusadila. Kukanina mpi na telefoni kele mpasi ve. Sambu na yawu, mambu ya kukanina ke yikaka mbala ya nkaka bidimbu sambu na kupesa wonga/boma. Mbandu, na ntangu mutanini mosi ya ba inswa ya muntu me baka mbokila ya kuvwanda na kisika bawu ke zikila mvumbi, sambu na kumonisa kidimbu ya lufwa. Sambu na kumonisa kikesa na bawu, bakotisi-mavwanga na zulu ya batutuku lenda mpi kulanda batanini ya ba inswa ya muntu bayina kele na katya ntomobilu ye lenda kukotisa papela yina me sonama dyambu ya kukanina, fololo to kima mosi ya mutindu yina na katya ntomobilu na yandi. Mambu mingi ya kukanina ke sangisa bidimbu na bima yina ke monisa ngolo ya kusala kisalu mosi. Yawu kele mfunu ya kuzaba luswaswanu na katya mambu yina nyonso ya kukanina, mpamba ve mbala ya nkaka yawu ke vwandaka kaka na bidimbu ya kupesa wonga/boma ye kundimisa nde bakotisi-mavwanga ke sala yawu kondwa yawu vanda ya kyeleka. Na bunkufi, ata inki muntu lenda bimisa ngogo ya kukanina, kansi ata inki muntu ve lenda sadila dyambu yin aya kukanina.

Bikuma ya kutendula dyambu ya kukanina kele tatu. Ya ntete, yawu kele mfunu ya kutula kisika mosi nsangu nyonso me tadila kikuma ti kisina ya dyabu ya kukanina, kondwa kuvilakana nde bikuma zole yayi kele ya kuvukana ngolo sambu na nsadilu ya kisalu na

beto. Na kutendula mfunu ya kisalu na beto, yawu lendakana kuzaba kisina ya dyambu ya kukanina ye kutendula bikuma ya dyambu yina. Kana yawu me salama, beno fwete kuma na dyambu ya nsuka ya kufwana ti ya mbote me tadila kulendakana ya luzolo ke songa nde dyambu ya kukanina ke salama to ve, sambu na kulenda kubaka balukanu me fwana.

Beto kele na bitapi tanu sambu na kuteza dyambu ya kukanina ye kukuma na dyambu ya nsuka ya kufwana ti ya mbote me tadila luzolo ke songa nde dyambu ya kukanina ke salama to ve:

Ntete-ntete, yawu fwana kusosa kuzaba mbote mambu yina me vukana na dyambu ya kukanina. Yawu ke mpasi ve na kutuba, kansi yawu ke mpasi mingi na kusala. Yawu ke sosa kuzaba mbote mbote yina ken a kuluta kondwa kukatula nsangu ya mpamba to bidimbu yina lenda tula potopoto. Yawu zola tuba, kuzaba mbote mambu 'ya ntete salamaka'.

Kana beno kele na mambu ya ntete salamaka, beno fwete sosa kuzaba keti mambu ya kukanina salamaka ye keti kifwani ya mambu ya kukanina vwandaka na bilumbu lutaka. Mbandu, kana na konso mbala mambu ya kukanina me kuma ya ngolo mingi, kana yawu salamaka na kisika mosi to na bisika mingi ya nkaka na konso mbala, kana banzila basadilaka vwandaka ya mutindu mosi to ya mutindu mosi ve, ye buna na buna. Beno fwete zaba mbote keti kifwani kele to kele ve na nima ya kuzaba mambu ya ntete salamaka.

Kitapi ya tatu kele kusosa kuzaba mbote bikuma ya dyambu ya kukanina. Mbala nkaka, mutanini me kuwa dyambu ya kukanina kansi yandi me baka ntangu ve ya kutendula bikuma ya dyambu ya kukanina. Mbala nkaka, kikuma kele ya kuswama na kati ya dyambu ya kukanina. Mbala nkaka, yawu kele ya kuswama ve: « Bika kusala kisalu na nge kana ve beto ke kufwa nge ». Yawu kele ya kuswama kana mutanini kele na ntwalu dyambu ya kukanina kansi dyambu yina ya kukanina ke zabana mbote ve. Yawu fwana na ntangu yina kutendula inki lenda vwanda kikuma na yawu.

Kitapi ya iya kele kusosa kuzaba kisina ya dyambu ya kukanina. Na mutindu yina, beno ke sosa kuzaba mbote nani ke bimisaka bangogo ya kukanina. Beno bambuka ntima nde yina ke vwandaka kaka na mfunu ya nene na kisalu na beno.

Na nsuka, beto kele na kitapi ya tanu yina ke kumisa na nsuka ya ndyambu me zabana ya mbote ti ya kyeleka yina me tadila mutindu ya kumeka dyambu ya kukanina salama na bukyeleka.

Ya kyeleka, yawu kele ve kuzaba yina ke salama na bilumbu ke kwiza, kansi kuyindula na mutindu ya kufwana. Beto fwete benda beno makutu na kutuba nde, na kulanda ngindu ya bitapi yayi, ya ntete ke monana mbote mbote, yawu me luta kumonana mbote. Mam- bu lenda zabana mbote. Na yina me tadila bitapi ya zole na ya tatu, yawu ke monana kaka ndambu ya fyoti. Na ntangu beto ke na kuluta na kitapi ya tatu tii na kitapi ya iya, beto ke na kukota na mambu ya tubatuba kaka. Beto ke yindula mambu lenda salama mingi ti bifwani mingi ya kyeleka. Yawu lendakana kuyindula kikuma, bonso mpi kisina. Kansi dyambu ya nsuka kele na kati ya mambu ya kubanza yina lenda salama. Beto fwete yindula yina ke to lenda kubwa. Yawu yina nde beto fwete talaka ntangu nyonso mambu yina salamaka ntama, ye kutuba ve mpamba mpamba na ntonono. Yawu fwana kusadila mambu yina zabakana mbote kana yawu lendakana.

Yawu me monana, sambu na yawu, pwelele, bonso beto tubilaka yawu na ntwalu me luta, nde beto lenda ata ve kuyindula yina ke kuma na bilumbu ke kwiza. Kansi yawu lendakana na kukuma na dyambu ya nsuka me monisa nde dyambu ya kukanina lenda salama kaka. Kansi, kana beno kele na mambu ya ketiketi me tadila ntendula na beno, kana beto kele na kivuvu ve ya dyambu yina ke salama, to kana dyambu ya kukanina lenda kusalama to kusalama ve, beto fwete baka kaka balukanu me tadila dyambu ya kuluta imbi yina lenda kubwa. Yawu fwana ve kaka kutuba nde kima mosi ve ke salama. Kana bangindu mingi mingi ti ya kuswaswana me tadila dyambu ya nsuka ya ntendula ya dyambu ya kukanina kele, beno fwete kaka tala ntete dyambu ya kuluta imbi yina lenda salama.

Mbandu ya ngogo ya kukanina yina bimaka na inwa ya bamfinangani ya musoki-mambu ya mosi ya bankento yina ke bakaka lusadisu ya CFCISK

Mambu me salama	CFCISK me kwiza nzila mosi muntu nyokwamaka sambu na kufunda mambu na mbanya-nkanu ya Bukvu mvula me luta. Kilumbu ya kusamba me pesama kilumbu twamaka dyambu ya kukanina ya ngonda ivwa. Kimvuka mosi ya bankento ke na kukanina dikitele ya nkento. Bizizi/video me bima na Facebook yina ke vweza kisalu ya kimvuka.
Bangindu me monana	Dyambu ya kukanina yina kele ya kuswama ve ; Kusadila banzila ya nkangu ya kupanza nsangu.
Kisina ya dyambu ya kukanina	Bana-bankento ya mukwamisi – mukwamisi yandi mosi kele soda ya ntama yina kumaka sivili na Bukavu. Dibuta na yandi ke zingaka na kisika ya bawu mosi ye ke bakaka lusadisu ming ive na kati ya kibelo na yandi, na mutindu yandi me katuka kukuma ntama mingi ve na Bukavu.
Bikuma ya dyambu ya kukanina	Kutinda kimvuka na kubika kupesa lusadisu na muntu yina bwilaka mpasi na ntangu ya kusamba ya tata na bawu, sambu babika dyambu yina bafundaka.
Dyambu ya nsuka	Mutindu yina bangogo ya kukanina biminaka ke monisa kitezo ya kintulumukina ya ngolo, kandwa kusadila banzila yina ke lomba mayele mingi. Yina nde kele bantu yina vondaka bantu ve na ntama ye bayina ke zingaka na kifulu ya nkangu ve. Video na facebook bakaka kaka ndambu ya mambu ya kusamba, ye na bamposo/balumingu landaka, ngemba vutukaka. Kulendakana ya kusalama ya dyambu ya kukanina me kuma yafyoti, ata ko beto lenda katula ve mambu ya nkaka ya imbi yina lenda kubwa na ntwala kusamba salama. Yawu fwana, sambu na yawu, kubaka balukanu ya kuzibula meso, mingi mingi na kati ya bamposo/balumingu me twama kusamba salama. Yawu fwana mpi kusyamisa balukanu ya kukota na bilo, sambu na kukanga nzila nde dyambu ya imbi yina kubwa dyaka.

BANGYUVULA-NTWADISI

Nani kele na kisina ya dyambu ya kukanina?

Kikuma ya dyambu ya kukanina kele inki?

Inki mpasi na ntima dyambu yina ya kukanina lenda nata na kimvuka ti na muntu yina me bwila yawu?

Inki mpasi dyambu yayi ya kukanina lenda nata na lusingu ya yandi mosi ya muntu yina me bwila yawu?

Keti dyambu yayi ya kukanina bwilaka muntu mosi sambu yandi kele bakala to nkento?

Keti bimpumbulu yina ya dyambu ya kukanina monisaka kikesa na bawu na kusala mambu yina?

Keti dyambu ya kukanina kele ya kuvukana na mambu ya nkaka me tadila kisalu ya kukengila ngemba?

BIKUMA YA MALONGI

- ① Kusosa kuzaba mbote mambu ke lomba lusadisu ti mambu ya kikesa yina me vukana na bisalu na beto ti na bansadilu na beto

BANSANGU YA MFUNU

- ② Mambu yina ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa kele bitezolo ya kati.
- ③ Mandanda ya kisalu ya kukengila ngemba ke sadisaka na kikitisa mambu ke lombaka lusadisu ye na kutombula mambu ya kikesa sambu na kulenda kumanisa mambu ya kukanina to kikitisa kulendakana, yina ke kitisa na mutindu yina bigonsa.

2.4. Ntendula ya mambu ke lombaka lusadisu ti bangolo yina ke katukaka na bansadilu na beno ti kuteza bigonsa

Mambu ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa kele bidimbu ya kati to me tadila kimvuka to bamambele na yawu. Yawu kele mambu ya kondwa ngolo ti bangolo yina beno kele na yawu sambu na kumainsa mambu ya kukanina ti bigonsa. Yawu nde bidimbu me tadila kisalu ya kukengila ngemba ya kimvuka yina ke sala nde, kana mambu ya kukanina me salama mbote, malanda na yawu ke vwanda ya kuswaswana sambu na konso kimvuka yina yawu me bwila. Mbandu, kana mambu ya kukanina kele na mandanda ya kukengila ngemba ve, yawu ke lombaka lusadisu. Kana kimvuka ke pesaka malongi ve na bamambele na yawu, yawu ke lombaka lusadisu. Kana na kati ya kimvuka, bamambele ke mona wonga to ke pasuka ngolo ntima, kimvuka ke lombaka lusadisu. Disongidila,

④ Batanini nyonso ya ba inswa ya muntu lenda kutana na bigonsa, kansi batanini nyonso ya ba inswa ya muntu ke kutanaka ve na bigonsa ya kufwanana. Yina kele sambu na bigonsa yayi ke tadilaka kaka ve nsungi ya politiki (mambu ya kukanina), kansi dyaka mambu ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa ya batanini ya ba inswa ya muntu. Mambu ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa kele bidimbu ya ngolo. Kigonsa kele, sambu na yawu, kidimbu ya ngolo, yawu lenda kusoba ntangu nyonso.

kupesila nsangu kana dyambu ya nswalu nswalu kele, kele kikesa ye kuvwanda na yawu ve kele dyambu ke lombaka lusadisu.

Beno vukisa mambu ya kukaina yina beno ke kutanaka na yawu na konso dyambu ya kigonsa to kisalu ya kusala yina beno zabaka na zulu. Na nima, beno sosa kuzaba mambu ke lombaka losadisu ti mambu ya kikesa yina me vukana na konso dyambu ya kukanina. Beno bambuka ntima nde dyambu ya mutindu mosi ke lombaka lusadisu to dyambu ya kikesa lenda vwanda ya kuvukana na mambu ya kukanina mingi, disongidila mambu ya mpasi yina lendaka kusalama kana mambu ya kukanina me salama. Beno tubilaka bitapi yayi sambu na konso dyambu ya kigonsa to konso kisalu ya kusala.

kigonsa ke yikama na kutala kitezo ya mambu ya kukanina ye mpi nambu ke lomba lusadisu.

Kansi, kigonsa kele dyaka ya kuyikama na kitezo ya yina bake bokilaka/bingaka bikesa. Tala bambandu ya kufwanana bonso beno ke mona yawu. Kana kimvuka me lenda kununga wonga ya bamambele na yawu, kana wonga kele, yawu kele kikesa. Kana kimvuka kele na kikesa ya kubongisa minsiku ya kisalu ya kukengila ngemba kana dyambu ya nswalu nswalu kele to ke teza kisalu ya kukengila ngemba ya babilo na yawu, yawu kele kikesa. Kana beto me tala mbote, mambu ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa kele bizizi zole ya dikuta mosi ya mbongo. Kuwwanda na mandanda ya kukengila ngemba kele kikesa ye kuwwanda na yawu ve kele dyambu ke lombaka lusadisu. Kuwwanda na nzila ya

Dyambu/kisalu ke salama ya 1 ya CFCISK			
Kusadisa malongi ti balukutakanu me tadila ba inswa ya bankento			
Mambu ya kukanina	Mambu ke lombaka lusadisu	Mambu ya kikesa	Bigonsa
Dyambu ya kukanina ya ntete: Mutindu ya kukota na kati na kinsweki Bisina: SNR, bimvuka yina kele na minduki	Beto ke sadilaka ve ngogo ya kinsweki sambu na kutanina balodinatele na beto. Beto lenda ve kuzikisa mazina ya bantu nyonso ke vukanaka na beto (sambu na kutina bantu yina me kota na kinsweki). Beto ke pesaka nsangu ya mfunu na nzila telefoni. Matata ya mabuta sambu na bilumbu yina yina bawu lutisaka na nganda ya dibuta. Beto ke kwendaka na bisika ya kuluta ntama sambu na kusadisa balukutakanu Nzila nsinga ke lutaka ve na bisika ya nkaka	Masolo ya mbote na bamfumu ya bwala na bisika ke pesamana malongi ti balukutakanu. Beto ke bokilaka bantu kwiza na balukutakanu ya kisalu muntu na muntu, na nzila ya telefoni.	Kubima ya nsangu na nsungi ya balukutakanu na yina me tadila malongi, mazina ya bantu kele na kati, ti bisalu ke salaka kimvuka. Kuteza kigonsa: ya kati-kati, mpamba ve ata ko beto kele na banzila vey a kuzikisa mazina ya bantu nyonso yina kele na kati, bambila/mutindu ya kubinga bantu ke salamaka na meso ya bantu ve.
Dyambu ya kukanina ya zole: Mutindu ya kukotisa mavwanga Bisina: Bimvuka kele na minduki, kimpumbulu ya kintwadi	Beto ke kwendaka na bisika ya kuluta ntama sambu na kusadisa balukutakanu Nzila nsinga ke lutaka ve na bisika ya nkaka		Bamputa, bizumba ya kingolo, lufwa Kuteza kigonsa: ya kati-kati, mpamba ve beto ke kutanaka ata ve na mavwanga ye mambu ya imbi me tadila kisalu ya kukengila ke vwandaka mingi ve na ntwalla tin a nima ya balukutakanu na ntangu beto ke kwendaka na bisikaya kutombuka sambu na dikitele ya nkento ya kimvuka, sambu na dyambu ya kukanina yina salamaka na ngonda ya sambanu ti mutindu yawu me tubama na banzila ya kupanza nsangu.

nsuka, beno teza kitezo ya kigonsa; mayele ya kinganga kele ve sambu na kutula ndilu na dibanza ya muntu yandi mosi to mambu ya kuwakana ve na ntangu ya kuteza bigonsa. Na bunene, kitoko ya mutindu ya kuteza bigonsa ke tadila kitoko ya bansangu yina kele na kisina na yawu.

Beno lenda tula na mulongo mambu ya kukanina na lusadisu ya bidimbu zole. Ya ntete, na ntangu ya kuteza kulendakana ya kusalama ya bigonsa. Beno lenda mpi kusala yawu na lusadisu ya ntendula ya dyambu ya kukanin (na inki kitezo dyambu ya kukanina lenda salama? Tala malongi ya 3) ye na lusadisu ya kufimpa mambu ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa yina beno kele na yawu na kutala mambu yayi ya kukanina (kitapi twamaka ya malongi). Na nima, beno fwete wisana na mambu ya mpasi yina dyambu ya kukanina lenda nata na kimvuka kana yawu me salama. Kuteza ya ntete ke tadila kulendakana ya kusalama ya dyambu ya kukanina, kansi ndambu yayi ke tadila bunene ya mpasi ya dyambu ya kukanina kana yawu me salama.

Dibaya yayi ke sadisa na kutala na meso mutindu ya kutula na mulongo/ndonga:

Kitezo ya bigonsa					
Mpasi kulendakana	Ya fytot mingi	Ya fytot	Ya katikati	Ya ngolo	Ya ngolo kuluta
Ya kulenda-kana ngolo	B	M	E	TE	TE
Ya kulenda-kana	B	B	Infiltrations M	E	TE
Ya kulendaka-na katikati	TB	B	M	E	EM
Ya kulenda-kana ve	TB	B	B	Agressions M	M
Ya kulenda-kana ata ve	M	M	TB	B	B

BANGYUVULA-NTWADISI

Inki mambu na beno ke lombaka lusadisu ti mambu na beno ya kikesa, ya vwanda ya kimvuka to ya kinama, ya kuluta mfunu yina me vukana na konso dyambu ya kukanina? Inki mambu ke lombaka lusadisu ti mambu ya kikesa yina me luta mfunu sambu na banduku na beno ya kisalu (bankento babakala ya kuvambisa kana mambu ya kuswaswana kele) ti bampangi ya dibuta?

Keti beno vilakanaka ve mambu me tadila nitu, mabanza ntima ti ntalu ya kisalu ya kukengila ngemba na beno, ye mpi yina ya banduku na beno ya kisalu, bankento ti babakala, ti bamambele ya dibuta, sambu na kuzaba mambu nyonso ke lombaka usadisu ti mambu nyonso ya kikesa?

Inki mpasi ya ngolo na nitu ti na mabanza me tadila bigonsa? Keti mpasi yina ke ya kuswaswana sambu na bankento ti babakala bamambele ya kimvuka? Keti luswaswanu kele na kutala zina, dikanda, dibundu ya Nzambi to kimvwama ti luzingu ya bamambele ya kimvuka?

Beno tanga Buku ya Impa me tadila Lutanimu, lukaya 34-37 sambu na kuzaba bimambu-mambu me sonama kuna⁹

3. Kutendula minsiku ya kutanina ngemba/kusala mandanda ya kisalu ya kukengila ngemba ti kutombula mayele ya mbote ya lutanimu

BIKUMA YA MALONGI

- ① Kubongisa balukanu ya beno mosi me tadila kutanina ngemba ti mayele ya kufwana ya kutanina.
- ② Kubongisa mandanda ya nswalu nswalu ti ya dyambu yina lenda kubwa

BANSANGU YA MFUNU

- ① Kutala mbote mambu ya kondwa ngolo na bangolo ke pesa nzila na kusalama ya mambu ya kukanina mpasi mingi.
- ② Dyambu ya kukanina me katuka na nganda (yawu kele na nganda ya dyambu ke luta), ye ata beto me sala inki mutindu, muntu yina kele na kisina ya mambu ya kukanina lenda tatamana kukanina bantu, mpamba ve kimfumu na yandi kele ya nene kuluta kiyeka na beto ya kukanga yandi nzila. Mutanini ya nkento to ya bakala lenda kaka kusala kisalu ya kikitisa kusalama dyambu ya kukanina kondwa kulenda kuvengumuna yawu, tuba nde nsungi ya politiki soba.

③ Banzila ya kufwana ya kutanina ke talaka yina ka kumina na swi dyambu ya kukanina. Kutombula banzila ya mutindu yina ke talaka ntete ntendula ya kisika dyambu ke salamana ye kele na kikuma ya kumonisa kimbuta ya bantu yina kele na kisina ya mambu ya kukanina yina beno ke kutana na yawu.

④ Mandanda ya dyambu yina lenda kubwa ke sadisa beno na kutwadisa mvutu me fwana ya kimvuka na beno kana dyambu ya nswalu kele.

3.1. Minsiku ya lutanimu ngemba yina me vukana na bisalu yina beno ke salaka

Kutombula minsiku ya kukengila ngemba yina me vukana na bisalu beno ke salaka ke talaka ntendula ya bigonsa yina salamaka sambu na konso kisalu na beno ti mambu ya kigonsa. Beno vutukila mabaya yina beno tendulaka sambu na konso dyambu na ntangu ya ntendula kigonsa. Sambu na konso dyambu, kutendula balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba sambu na konso dyambu ya kukanina yina me vukana na dyambu yina ke luta, na kulanda dibaya yayi ya insi. Beno sadila mbote mambu me tadila kutina dyambu ya kukanina, ye yina me tadila mvutu me fwana kana dyambu ya kukanina ke na kusalama.

Dyambu/kisalu ke salama ya 1 ya CFCISK		
Kusadisa malongi ti balukutakanu me tadila ba inswa ya bankento		
Mambu ya kukanina	Mutindu ya kutina yawu	Mvutu me fwana
Dyambu ya kukanina ya ntete: Kukota nakinsweki Bigonsa me vukana na dyambu ya kukanina : kupanza nsangu na kinsweki na ntangu ya balukutakanu na yina me tadila malongi ke pesama, mazina ya bantu kele na kati ya lukutakanu, ti bisalu ke salaka kimvuka.	Kubogisa bangogo ya kinsweki ya kuvuvu sambu na balodinatele na beto (kusadila Keepass sambu na kuvanga ti kusadila mutindu ya mbote bangogo ya kinseki) ; Kusosa kuzaba mbote inki bansangu yina beto lenda ata ve kuzabisa na telefoni. Kusadila whatsapp sambu na kupesa nsangu ya mfunu ; Kusadila masolo ya wisana mbote na bamfumu sambu na kusadisa kondwa mpasi balukutakanu. Kuvwanda na kivuvu na luyantiku ya lukutakanu nde konso nkento kele na kati ya lukutakanu me zaba kitezo ya bankento zole ya nkaka yina kele na kati (na lusadisu ya nsaka to dyaka na mutindu ya kusweka ve). Kubanda masolo na dibuta na beto sambu na kutendula kisalu na beto ti lusilu na beto me tadila ba inswa ya bankento.	Kana beto me banzila nde muntu mosi me kota na kinsweki na kati ya bankento kele na lukutakanu, bika kupesa malongi. Kuteza mambu ya imbi yina lenda katuka na kupanza nsangu na kinsweki. Na bilumbu ke landa, solula na bankento ya kivuvu yina kele na kati ya lukutakanu sambu na kuzaba mbote zina ya muntu yina monanaka bonso yandi kotaka na kinsweki.
Dyambu ya kukanina ya zole: Kukotisa mavwanga Bigonsa yina me vukana na dyambu ya kukanina: bamputa, bizumba ya kingolo, lufwa	Kusala banzyetolo na beto nyonso na mwini kaka, ye na kimvuka ya balongi ya bankento zole zole. Kubongisa kimvuka ya kulandila banzyetolo ya balongi. Kulala na inzo ya banzenza ya kivuvu.	Kuvwanda na banimelo ti bisika kele ba inzo ya kusansa mavimpi to balupitalu ya penepene mingi. Kuzabisa nsangu na banduku na beto. Kupesa lusadisu ya moyo ti ya ngindu na muntu me bwila mambu, ya vwanda na kati ya kimvuka kaka to na kusosa munganga-mabanza na kusadila banzila me monana.

3.2. Balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba ya kilumbu na kilumbu

Balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba kilumbu na kilumbu fwete tanina dyaka balukanu yina ba ke landila bilumbu nyonso na bamambele ya kimvuka ye na bampangi ya mabuta na bawu. Yawu fwete tanina mingi mambu yayi ke landa:

- Kukengila bilo ti inzo ya kuvwanda.
- Kukengila nsangu ya kupanza.
- Kukengila baluzayisu.
- Kukengila banzyetolo ya kilumbu na kilumbu.talaka.

Mambu ya nkaka yayi ke monana bonso bataninaka na mambu ya kigonsa yina beno lendaka kuzaba na ntangu ya ntendula. Beno vutukila yawu ye beno kotisa yawu na kati ya balukanu ya beno ya kilumbu na kilumbu. Sambu na mambu yina bataninaka ve, beno vutukila ye sadila bitapi ya ntendula ya kigonsa me tadila mambu yina.

Beno sadila bangyuvula-nsadisi ti minkanda « Bansadilu kumi me tadila kukengila ngemba ya batanini y aba inswa ya muntu» (kitini ya 1 tii ya 4)¹⁰ ti “lista ya kuzikisa: kuvutukila kisalu ya kukengila bilo”, na lukaya ya 97 ya Buku ya Impa me tadila Lutaninu¹¹ sambu na kutombula balukanu yina.

10 10 bonnes pratiques de sécurité pour les défenseurs des droits humains, Protection International, 2016.

11 Nouvea Manuel de Protection pour les défenseurs des droits humains, Potection International, 2008.

	Balukanu ya kuzabisa na ntwala	Balukanu ya kuvutula mvutu me fwana
Lutaninu ya bilo ti ya inzo ya kuvwanda	<p>Kubika ve nsangu ya mfunu na zulu ya meza ya kisalu kana muntu mosi kele ve na kati.</p> <p>Kutanga ti kupesa banimelo na bafungula na kati ya mukanda.</p> <p>Kusonika mazina ya banzenza nyonso na kati ya mukanda yina me salama sambu na dyambu yina (zina, zina ya muklistu ti nimelo ya buku ya Leta).</p> <p>Kuvingidisa banzenza na kati ya disuku ya kuyamba bantu.</p>	Kana mambele mosi ya kimvuka me vidisa bafungula na yandi,
Lutaninu ya nsangu	<p>Kubika ve nsangu ya mfunu na zulu ya meza ya kisalu kana muntu mosi kele ve na kati.</p> <p>Kuzabisa nsangu ya mfunu mingi na inwa, te kaka na bantu yina kele na mfunu ya kubaka bansangu yina ;</p>	Kuzabisa na ntwala bantu nyonso yina lenda kumona mpasi sambu na bansangu me vila ye kubongisa balukanu ya kubaka.
Lutaninu ya baluzayisu	<p>Kusadila whatsapp sambu na baluzayisu ya kusonama.</p> <p>Kuvanga bangogo ya kivuvu sambu na balodinaytele na beto ti email (kusadila Keepass kana yawu lendakana).</p>	<p>Kusoba telefoni kana beno me mona ketiketi yina ke tula na kigonsa.</p> <p>Kusoba ngogo yakinsweki kana beno me mona nde ba emails na beno bake na kuyiba yawu. Na dyambu ya kuluta imbi, kusoba nimelo ya email.</p>
Lutaninu ya banzyetolo ya kilumbu na kilumbu	<p>Kuzyeta na bimvuka ya kitezo ya bantu tatu kana mpimpa me kubwa.</p> <p>Kusadila munati-ntomobilu ya kivuvu kana beno fwete baka takisi.</p> <p>Kusala bimvuka ya bantu zole to tatu ye kubongisa nzila ya kusonika konso kilumbu bantu yina, mbandu, na syka tin a nkokila (kuvanga kimvuka ya whatsapp sambu na yawu).</p>	Kubongisa kimvuka ya lusadisu sambu na muntu yina bake kota nsoki to me kubwa na kisumbula.

3.3. Mandanda ya nswalu-nswalu ti ya dyambu yina lenda salama to ve

Beno ke mona awa nzila sambu na kutombula mandanda ya beno mosi ya nswalu ti ya dyambu yina lenda salama to ve. Na ntete-ntete, beno banda na kutendula dyambu ya nene me tadila bamvutu ya nswalu-nswalu.

Dyambu ya nene ya bamvutu ya nswalu nswalu	
Mvutu ya ntete	<ul style="list-style-type: none"> Nani bafwanaka zabisa na mbala ntete na kati ya kimvuka ? Keti muntu mosi kele kaka yina fwete sadila telefoni ? Nani bafwanaka kubokila kana muntu yayi ke ndima ve, Inki bantu ya nkaka to bimvuka ya nkaka yina fwanaka kuwa nsangu na nsungi ya ntete?
Lutwadisu ya kintwadi, mutindu ya kubaka lukunu ti kulandila	<ul style="list-style-type: none"> Nani fwete vwanda na kati ya mvutu ya nswalu nswalu ? Keti komite ya nswalu nswalu kele ? Nani ke bakaka lukanu, disongidila komite to muntu mosi kaka? Nani ke pesakalusadisu ya ngindu kana yawu me kuma mfunu? Nani fwanaka kusala yawu sambu na mambu ya kingolo yina bake salaka nabankento? Nani ke pesa nsangu na bampangi ya penepene ye ke tula lusilu ya kuzabisa yawu? Kana mukotisi-mavwanga kele mpangi ya dibuta to mpangi ya penepene, na nani beto fwete solula, Nani ke twadisaka bisalu ya kukwenda kuvwanda na kisika nkaka? Nani ke dyatisa kinduku na ba inzo ya kupesa nsangu tin a bamfumu kana yawu ke mfunu?
Ntendula ti minkanda ya kisalu	<ul style="list-style-type: none"> Nani kele na kiyeka ya kusosa minkanda ya kisalu ya kutendula mvutu ? Na nani ye inki mutindu bansangu yina bake pesila yawu ? Keti lukaya ya kusonama to ata bangyuvula-ntwadisi kele sambu na kutendula to kusosa babuku ya kupesa mvutu ?
Mutindu ya kuteza	<ul style="list-style-type: none"> Nani kele na kiyeka ya mambu ya kuteza (disongidila, muntu to komite mosi?) Inki lendaka vwanda bangyuvula-ntwadisi ? Inki mutindu kuteza lenda pesa nzila ya kusoba mandanda ti minsiku ya bubu yayi me tadila kisalu ya kukengila ngemba ?

Na nima, beno sosa kuzaba mambu ya nswalu yina beno lenda kukutana na yawu. Beno sadila bangyuvula-ntwadisi ti munkanda ya « bansadilu kumi me tadila kisalu ya kuken-gila ngemba ya batanini ya ba inswa ya muntu » (bitini ya 5 tii ya 8)¹² sambu na kuyindula mambu yina ke salamaka.

BANGYUVULA-NTWADISI

LUSADISU YA MUNGANGA YA NSWALU-NSWALU

- Inki lupitalu me luta penepene?
- Nani ke dyatisa bisalu ya kunata muntu na bisika nkaka sambu na mavimpi?
- Inki banzila kompani ya lusilu me bongisaka?

KUKANGA NA BOLOKO

- Nani muntu me kangama ke bokila na kintete? Mukengi na yandi ya ntete to avoka? Bawu nyonso zole lendakana?
- Inki banzila kele ya avoka ya kutudila kivuvu?
- Wapi muntu me kangama banataka yandi?
- Nani kangaka mambele ya kimvuka na beno?
- Inki mambu bakangilaka yandi?
- Inki bantu ya ngolo yina lendaka kusala nyonso sambu bapesa yandi kimpwanza?

KUNATA NSWALU BANTU NA KISIKA NKAKA

- Nani ke dyatisaka kisalu ya kunata nswalu na kisika nkaka?
- Keti banzila nyonso ya kunata bantu na kisika nkaka yina lendakana zabanaka? Yawu kele inki?
- Inki banzila ya kutambudila yina bawu ke sadilaka sambu na kunata bantu na bisika nkaka?
- Keti beno me zabaka inzo mosi to kifulu mosi ya kivuvu wapi beno lenda lala? Kana yawu ke mfunu nde bampangi ya dibuta katuka na inzo na bawu, wapi balenda ladisa bawu?
- Kana yawu lendakana ve na kunata bantu na kisika ya nkaka, to kana beno zola ve kukwenda na kisika ya nkaka, inki kifulu ya kiuvu wapi beno lenda swamina?

3.4. Kubongisa Mayele ya Lutaninu

Beno vutukila ntendula ya nsungi ya dyambu ke salama ye beno pona basoki-mambu zole to tatu yina beno zola kutwadisa mpamba vebawu kele kisina ya mambu ya kukani-na yina me luta nene. Beno vutukila kuteza bigonsa ye beno pona mambu ya kikesa yina me vukana na mambu yayi ya kukanina ya kuluta nene, ye sambu na yawu mpi basoki-mambu yina beno ke pona.

Beno tendula bikuma ya kyeleka mosi to zole yina beno zola kukuma na kutala konso mosoki-mambu yina beno me pona. Beno kukiuvula inki mutindu beno lenda kukuma na bikuma yina na nzila ya kusadila mambu ya kikesa ya beno mosi sambu na kusadila mutindu ya kufwana mambu ke lombaka lusadisu ya basoki-mambu yina (bayina beno zabaka na ntangu ya ntendula bimvuka kele na kati) sambu na kutombula luzolo ya kulemvukila to na nzila ya kundima na bawu ya kisalu na beno to dyaka kuyedisa ngolo na beno na kulembisa bawu na kubika kusala mambu yina ya imbi to na kutinda bawu na kuzitisa kisalu na beno. Dikunzi luzolo ya kulemvukila/kundima kele nzila mosi na mfunu yina kisalu na beno kele na basoki-mambu yina ke ndima beno ve. Kisalu nyonso ya kusala yina ke sosaka kukyedisa luzolo ya kulemvukila ti kundimama ke talaka, sambu na yawu, kundimama to kusadila kikuma na beno ya kisalu na yina nde kisika na beno ya kisalu ya politiki ke pesaka beno nzila ya kusala, to kikitisa mupepe ya mvita na nzila ya kupesa bansangu me tadila kisalu na beno, na nzilakumonisa pwelele bikuma na ben oye na nzila kubongisa kizizi na beno/luzitu ya nsiku/kumanga kuvuna. Dikunzi kulembisa/ kutinda kele nzila mosi na kikesa na beno ya kuleba basoki-mambu ya lumangu babika kunwanisa beno. Kisalu nyonso ya kusala yina ke soska kulembisa musoki-mambu mosi na kusala dyambu ya kukota nsoki to na kutinda yandi na kubika kunwanisa beno ke sosa, sambu na yawu, kuyedisa kilo ya politiki ya dyambu ya kukota nsoki to kutinda basoki-mambu ya lumangu nde yawu kele na ndandu na bawu na kubika kunwanisa beno.

Beno sonika bisalu ya kusala yina ke kwizila beno na ngindu na kati ya mwa-masuku ya kufwanana na dibaya ya banzila ti makunzi yayi kele na insi. Beno kele na lutumu ve ya kuyindula kimvuka ya mambu iya (luzolo ya kulemvukila, kundimama, kulembisa ti kutinda kusala) sambu na konso musoki-mambu: basoki-mambu ya nkaka ke kuwaka mingi mayele yayi na kisika ya yina. Mbandu, yawu lenda monana mpasi to ya kyeleka ve na kulembisa musoki-mambu mosi na kubika bisalu na yandi ya kukota-nsoki, kansi beno lenda nanga ve kutinda yandi na kubika kifu ya kukwamisa beno.

12 10 bonnes pratiques de sécurité pour les défenseurs des droits humains, Protection International, 2016.

DIBAYA YA BANZILA ME TADILA KISALU YA KUKENGILA NGEMBA YA CFCISK	Bimvuka ya Maï-Maï kele na minduki	Mabuta ya bimpumbulu ke kotisaka mavwanga
Kikuma	Kukanga nzila na bimvuka Maï-Maï na kuzenga ndinga na bakutakanu ya malongi	Kumanisa mambu ya kukanina yina ke salaka mabuta ya bimpumbulu ke kotisaka mavwanga
Luzolo ya kulemvukila/kundimama	Bisalu ya kusala: °Kubanda masolo na bamambele ya sivili ya dibuta ya basoda Maï-Maï, sambu na bamfinangani na bawu kuleba bawu na kutula kikaku ve na kisalu ya kimvuka na beto.	Bisalu ya kusala: °Na lusadisu ya nduku mosi ya dibuta ya bimpumbulu ke kotisaka mavwanga yina beto me zaba mbote, kubanda masolo na dibuta.
°Kubanda masolo na bamambele ya sivili ya dibuta ya basoda Maï-Maï, sambu na bamfinangani na bawu kuleba bawu na kutula kikaku ve na kisalu ya kimvuka na beto.	Bisalu ya kusala: °Yalendakana ve na kusala yawu na nsungi ya bubu yayi.	Bisalu ya kusala: °kufunda bawu na bamfumu ya bwala.

3.5. Banzila ya Kizyuga me tadila Lutaninu

Na kisika ya ba insi nyonso, banda kundimama ya Nsamuna ya Kimvuka ya ba insi nyonso (N.U.) yina me tadila batanini ya ba inswa ya Muntu na mvula 1998, banzila mingi ya lutaninu vangamaka na kati ya bimvuka ya baluyalu na luyalu: Mupesi-nsangu ya kingenga ya N.U. sambu na dyambu ya batanini (www.protecting-defenders.org), Mupesi-nsangu ya kingenga ya komisyoy Afrika me tadila dyambu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na ntoto ya Afrika, Bumosi ya kisalu me tadila luzingu ya batanini ya ba inswa ya Muntu ya komisyoy ya b ainsiy Amerika ya ba inswa ya Muntu, bilo ya Ntumwa na ba inswa ya Muntu ya Conseil ya Europe, bilo ya binama ya demokrasi ti ya ba inswa ya Muntu ya Kimvuka ke talaka kisalu ya kukengila ngemba ti nsalasana na Mputu, Union Européenne¹³. Na kisika ya

Union Européenne, mambu ya kulanda ya Union Européenne sambu na kutanina batanini (2004) kele munkanda ya kusadila sambu na kupesa kivuvu ya lutaninu ya batanini ya ba inswa ya Muntu (DDH)¹⁴ ye yawu kele mpi kisadilu ya ngolo sambu na kutwadisa bisalu ya kintumwa ya U.E., ba inzo ya buntumwa ti bantumwa ya ba insi ya nzenza na kati ya kisalu na bawu ya lutaninu ya batanini ya ba inswa ya Muntu (DDH)¹⁵. Yawu kele dyaka mfunu ya kuzabisa banzila ya kulanda me tadila lutaninu ya ba inswa ya Muntu ya OSCE/ODIR, yina ke salaka kisalu ya kulandakana nsungi ya kisau ya OSCE ye ke talaka kusadisa ba insi yina kele na kati sambu na kusadila balusilu na bawu ya bumuntu me tadila lutaninu ya batanini ya ba inswa ya Muntu.

3.5.1. Banzila ya ba insi ya Afrika bawu na bawu

Mutindu ya kusadila ya Afrika sambu na mambu ya lutaninu ya ba inswa ya Muntu baka, bonsa ba insi nyonso ya nkaka, mupepe ya kingolo yina katukaka na Nsamuna ya 1998. Yayi pesaka ngolo na kati na yawu, bansiku yina vwandaka kulomba pwelele lutaninu ya basadi ya mutindu na mutindu ya inza mvimba, batanini ya babakala ti ya bankento sambu na ba inswa ya muntu, yina beno lendaka kukotisa na kati ya mayele na beno ya lutaninu. Beto lenda tanga na kisika yayi bonso:

- **Nsamuna ti manaka-kisalu ya Grande Baie**, yina ndimamaka na mvula 1999, kele na bansadilu ya kingolo ve, yina ndimamaka na kilumbu ya 16/04/1999, na lukutakanu ya ntete ya baministele ya kimvuka ya bumosi ya Afrika (O.U.A.) yina vukanaka na Grande Baie na Mazanga Maurice kubanda kilumbu ya 12 tii kilumbu ya 16 ya ngonda ya iya ya mvula 1999. Bawu bongisaka bisadilu ya ntete ya bizyunga yina zabisaka lutaninu ya kingenga ya batanini ya babakala ti ya bankento. Yawu ke lomba na b ainsiy bamambele ya O.U.A. « na kubaka balukanu me fwana sambu na kusadila Nsamuna ya ONU me tadila batanini ».

- **Nsamuna ya Kigali**, yina ndimamaka na mvula 2003, kele kisadilu ya kingolo ve, yina ndimamaka kilumbu ya 08/05/2003, na lukutakanu ya baministele ya Kintwadi ya Afrika (U.A.) ke talaka ba inswa ya Muntu na Afrika yina vukanaka na Kigali na Rwanda. Nsiku yayi na atikele na yawu ya 28, « ke ndima kyeka ya nene yina kele na maboko ya bimvuka ya bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve ti batanini ya ba inswa ya Muntu na ntoto ya Afrika ye tindaka mbokila na b ainsiy bamambele ti binama ya kizyunga sambu na bawu tanin aye syamisa » mutindu na bawu ya kupesa maboko na banzila ya kubakila balukanu.

14 Garantir la protection – Orientations de l'Union européenne concernant les défenseurs des droits de l'homme, Service européen d'Action extérieure (SEAE).

15 Lignes directrices relatives à la protection des défenseurs de droits de l'homme, OSCE/ODIHR, 2016.

▪ **Komisyo ya Afrika ke talaka ba inswa ya Muntu ti ya Bankangu (CADHP)**, kele kinama kele na kiyeka ya kutombula ba inswa ya Muntu ti ya bankangu ye, kusila lutanimu na bawu na Afrika. Yawu ndimaka, na nsungi ya bamvula kumi yayi me luta, kimvuka ya balukanu ya kingenga me tadila lutanimu ya batanini ya babakala ti ya bankento na Afrika, yina vwandaka tadila ba inswa ya bayayi. Yawu nde bonso:

▪ Lukau n°69: lukanu me tadila lutanimu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na Afrika, 2004 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=74).

▪ Lukau n°119: lukanu me tadila lutanimu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na Afrika, 2007 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=171).

▪ Lukau n°196: lukanu me tadila dyambu ya ba inswa ya batanini ya ba inswa ya Muntu na Afrika, 2011 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=192).

▪ Lukau n°273: lukanu ya kulambula nsungi ya kisalu ya Mupesi-nsangu ya kingenga na dyambu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na Afrika, 2014 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=320).

▪ Lukau n°275: lukanu ya lutanimu na ntawala ya mambu ya kingolo ti mambu yankaka ya kusumuna ba inswa ya bantu sambu na mazina na bawu to luzolo na bawu ya kusadila nitu na bawu to luzolo yina bawu me banza, 2014 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=322).

▪ Lukau n°336 lutanimu: lukanu me tadila balukanu ya ntomaso yo kisalu ya bankento batanini ya ba inswa ya Muntu, 2016 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=252).

▪ Lukau n°345: lukanu me tadila dyambu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na Afrika, 2016 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=384).

▪ Lukau n°376: lukanu me tadila dyambu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na Afrika, 2016 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=419).

▪ Lukau n°381: lukanu me tadila kuponama ya Mupesi-nsangu ya kingenga me tadila batanini ya ba inswa ya Muntu ti Mfumu ya ntete ke talaka mambu imbi ke salamaka na kuvutula mvutu na Afrika, 2017 (https://www.achpr.org/fr_sessions/resolutions?id=392).

▪ Banzila ya kulanda me tadila kimpwanza ya kusala kimvuka ti ya kusala lukutakanu, yina ndimamaka na mvula 2017 (<https://www.ishr.ch/news/achpr61-lignes-directrices-sur-la-liberte-dassociation-et-de-reunion-presentees-dans-le-cadre>).

Bisadilu yayi ya mutindu na mutindu ke sosaka ntete ntetekulamus b ainsi bamambele, na yina me tadila mfunu ya nene ya kutanina bisalu ke salaka batanini ya bankento, sambu namfunu na bawu na kusadila ya kyeleka ba inswa ya kisina. Na ndambu mosi, yawu ke lombaka na b ainsi na kuzaba mfunu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na ntomaso yo lutanimu ya ba inswa ti bimpwanza me zabana na Nsiku-ngudi ya Afrika ti bisalu ya nkaka ya vwanda ya bizyunga to ya ba insi nyonso. Na ndambu ya nkaka, bawu ke syamisaka bisadilu yayi, na katni yawu balukanu, kundima bansiku ya kingenga me tadila lutanimu ya ba inswa ya batanini ya ba inswa ya Muntu. Nzila ya buzuzi ya lutanimu ya inza mvumba ya batanini ya ba inswa ya Muntu ke sadisaka ya kyeleka, bonso yawu me songama na twama, bansiku ya kuzitisa. Kansi, yawu ke vukisa na zulu ya masonama ya bansiku yayi, banzila mingi ke sadisa na kusila kusadila ya kyeleka ya bansiku yayi.

Na mvula 2004, nsungi ya kisalu ya Mupesi-nsangu ya kingenga me tadila lutanimu ya batanini ya babakala ti ya bankento me tadila ba inswa ya Muntu bongamaka na CADHP¹⁶. Sambu na nsungi ya kisalu na yandi, Komisyo ke zikisaka, kusonikaka balapolo ye ke salaka kisalu na kulanda bansangu me tadila dyambu ya batanini ya babakala ti ya bankento me tadila ba inswa ya Muntu na katni ya ntoto ya Afrika. Mbuta Mohamed Khalfallah kele Mupesi-nsangu ya kingenga ya bubu yayi; **Kubaka yandi na au-banjul@africa-union.org**

Mupesi-nsangu kele na kisalu ya:

- kusosa, kubaka, kuzikisa ti kusala kisalu na nsangu me tadila dyambu ya batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na ntoto ya Afrika;
- kumonisa na konso lukutakanu ya ntangu nyonso ya Komisyo ya Afrika, lapolo me tadila dyambu ya batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na katni ya Afrika;
- kuvukana ti kusala masolo na b ainsi bamambele, binama ya insi ke talaka ba inswa ya Muntu bimvuka ya baluyalu na luyalu, babzila ya inza mvimba ti ya bizyunga me tadila lutanimu ya batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu ti banduku ya nkaka;
- kubongisa ti kutinda na kusadila banzila yina ke tanina kuluta mbote batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu ye kusila kulandila bangindu na yandi yina yandi tindamaka na kusadila;

16 Nsungi ya kisalu na yandi ke zabana na Lukau 69 (XXXV)04 ya CADHP yina ndimamaka na mvula 2004 na Banjul, Gambie.

- kulamusa buntima ye kutombula mutindu ya kusadilaNsamuna ya O.N.U. me tadila batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na Afrika.

3.5.2 Kubongama ya bisalu ti binama kele na kiyeka ya kutombula ti kutanina batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na kati ya insi

▪ Na kati ya masonama, Leta ya Congo kele na kiyeka ya kutombula ti kutanina batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu. Kansi, ikele ntete ve nsiku na Congo Demokratiki yina ke pesa kivuvu na kutanina batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu na Congo Demokratiki. Dibanza ya nsiku ya bana-insi sambu na kutanina batanini ya babakala ti ya bankento ya ba inswa ya Muntu bakotisaka yawu na nzo-kinzonzi na mvula 2011. Komite ya kulandila yina salamaka na bimvuka ya kintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve, vangamaka sambu na kulandila nzila yina ye kutubila mingi mingi sambu na kundimama ya nsiku na katikati ya mvula 2016. Kansi, dibanza ya nsiku yina ndimamaka ve, mpamba ve yawu monanaka bonso yawu ke zitisa nsiku-ngudi ve. Komite ya kulandila lombaka dibanza ya lutangu me tadila nsiku-ngudi ye vwandaka sosa kusoba dibanza ya nsiku sambu na kupesa yawu dyaka. Na nima ya luzolo ya ngo-lo monanaka ya bantu ya kintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve ti CNDH, dibanza ndimamaka na ntwala ya Sena. Kansi, mambu sonamaka na kati na yawu sobaka ngolo na ntangu ya lutangu ya zole na nzo-kinzonzi ya insi. Bankyatika mingi ya nsiku yayi kele ya kuswaswana na bansiku ya inza me tadila lutaninu ti ntomasoно ya ba inswa ya Muntu, mingi mingi na Nsamuna ya O.N.U. me tadila batanini ya ba inswa ya Muntu ti fisi ya kupesa nsangu n-29 yina bimisaka Haut-Commissariat ya N.U. ke talaka ba inswa ya Muntu.

▪ Ministele ya ba inswa ya Muntu vangamaka na nima ya ngwizani ya bana nyonso ya insi sambu na mambu nyonso ya Sun City ya ngonda ya kumi n azole ya mvula 2002 sambu na kumanisa mambu ya kusumuna ba inswa ya Muntu na nima ya bamvita ya kulandakanaka ya mvula 1996 ti ya mvula 1998. Ministele kele na lutumu ya kulamusa buntima ya nkangu na yina me tadila luzitu ya ba inswa ya Muntu na Congo Demkratiki, kumanisa kifu ya kusumuna ba inswa ya Muntu, kusala ba anketi na mutindu ya kusadila kisalu, ya mbote ti na kimpwanza sambu na mambu me tadila kukota nsoki yina batubilaka, kusadila balapolo ti minkanda ya bimvuka ya luyalu ve yina ke sadisaka (ONG), bantu yina bakotaka nsoki, bambangi, babilo ya kisalu na bizyunga ke talaka luzitu to mambu ya kukota nsoki na ba inswa ya Muntu; ye mpi kulangidila mutindu ya kusadila balusilu ti balutumu yina bakamaka sambu na bizyunga ti inza (EPU, Conseil ya Ba inswa ya Muntu) sambu na luzitu ya ba inswa ya Muntu.

▪ Komisyо y ainsi me tadila ba inswa ya Muntu (CNDH) (<http://www.cndhrdc.cd/>): CNDH kele kinama ya insi ke pesaka lusadisu na demokrasi yina kele na kiyeka ya kutombula ti ya kutanina ba inswa ya Muntu. Yawu kele kinama ya tekiniki ti ya ndongisila ya nsiku ya Leta na Congo, ya kimpwanza, ya bumingi, ya politiki ve, yina kele na buzui ye ke futamaka na Leta ye yina kele na kimpwanza ya kukiyalu, ya kusadila mbongo ya tekiniki. CNDH kele na kiyeka ya ntete ya kusala ba anketi me tadila mambu ya kukota nsoki na ba inswa ya Muntu; ya kusyamisa mambu ya kikesa ya kusadisa bimvuka ya lutaninu ya ba inswa ya Muntu, ya kulangidila nsadilu ya bansiku ya bana-insi ti bisadilu ya buzui na bizyunga to na inza mvimba yina me tadila ba inswa ya Muntu yina Congo Demokratiki ndimaka na kusadila. CNDH kele dyaka na kiyeka ya kusala balapolo me tadila mutindu bawu ke na kusadila bansiku y ainsi ti bisadilu ya buzui ya inza mvimba na yina me tadila ba inswa ya Muntu; ya kupesa maboko na mutindu ya kusadila balapolo yina Congo Demokratiki ke monisa na ntwala ya bimvuka ya inza mvimba, kuzikisa minsiku ya kati me tadila ba inswa ya Muntu ye kusala balutumu yina yawu bima na nsiku ya Leta ti kupesa mabanza ye kupesa bangindu ya kusadila na parlema, na luyalu ti na binama ya nkaka ke talaka mambu ya ntomasoно ti lutaninu ya ba inswa ya Muntu.

Kubaka yandi na: communication.cndhrdc@gmail.com; n-Tél. + 243 84 092 77 51.

Batanini mingi ya babakala ti ya bankento ke talaka ba inswa ya Muntu ke sala nyonso sambu na kutanina nsiku ya kiyeka me tadila mutinfu ya kusadila bansiku ya buzui y aba inswa ya Muntu. Na bunene ya mambu, yawu lenda vwanda kukwamisa bamfumu ti kukindisa Leta na kuyika bangolo na yawu sambu na kusadila mbote balutumu ya inza na yina me tadila ba inswa ya Muntu yina yandi ndimaka kusadila bonso bisadilu ya inza mvimba. Congo Demokratiki ndimaka bangwakana mingi ya O.N.U. ye sambu na yawu, yandi ke kotaka na kisalu ya banzila ya kulandila bangwakana yayi:

- Ngwakana me tadila kubuya balukwamusu ti bitumbu ya kunyokuna nitu, na mutindu ya imbi to ya kubebisa lukumu ya muntu (yina ndimamaka na mvula 1996).
- Minsiku yina balenda sadila me tadila Ngwakana me tadila kubuya balukwamusu ti bitumbu ya kunyokuna nitu, na mutindu ya imbi to ya kubebisa lukumu ya muntu (yina ndimamaka na mvula 2010).
- Luwawanu ya inza mvimba me tadila ba inswa ya kisivili ti ya mambu ya politiki (yina ndimamaka na 1976).
- Minsiku ya zole yina balenda sadila me tadila Luwawanu ya inza mvimba sambu na ba inswa ya kisivili ti ya mambu ya politiki yina ke sosaka kuvunza kitumbu ya lufwa.
- Ngwakana ya inza mvimba sambu na kutanina bantu nyonso na kuvila ya kondwa luzolo.

- Ngwakana me tadila kumanisa mvimba bampila nyonso ya kifu ya kuvgumuna bankento (yina ndimamaka na mvula 1986).
- Ngwakana ya inza mvimba sambu na kumanisa bampila nyonso ya kifu ya kuvgumuna bantu sambu na nkanda-nitu na bawu (yina ndimamaka na mvula 1976).
- Luwawanu ya inza mvimba me tadila ba inswa ya mambu ya kimvwama, ya luzingu ya bantu ti mambu ya bunkoko (yina ndimamaka na mvula 1976).
- Ngwakana ya inza mvimba sambu na kutanina ba inswa ya basadi nyonso ya nzenza ti bampangi ya mabuta na bawu.
- Ngwakana me tadila ba inswa ya mwana (yina ndimamaka na 1990).
- Minsiku yina balenda sadila me tadila Ngwakana sambu na ba inswa ya mwana, yina me tadila mutindu ya kukotisa bana na bamvita (yina ndimamaka na 2001).
- Minsiku yina balenda sadila me tadila Ngwakana sambu na ba inswa ya mwana, yina me tadila kifu ya kuteka bana, kutinda bana na kusala kindumba ti ya kumanisa kinkonga ya bana ke sala bizumba (yina ndimamaka na 2001).
- Ngwakana me tadila ba inswa ya bantu ya kele na kyeta (yina ndimamaka na 2015).

3.5.3 Banzila ya ndyatisilu ti bambongo ya inza, ya bizunga ti yina me katuka na kintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve

- **Bilo ya kintwadi ya N.U. ya ba inswa ya Muntu (BCNUDH/MONUSCO)** (<https://drcongo.un.org/about/un-entities-in-country>). BCNUD salamaka na ngonda ya zole ya mvula 2008. Yawu kele na kikunku ke talaka ba inswa ya Muntu ya MONUSCO ti bilo ya ntama ya Haut-Commissariat na ba inswa ya Muntu (HCDH) na kati ya Congo Demokratiki yina nyonso zole vukanaka mvimba mvimba. BCNUD ke salaka na lutzitu ya bansungi ya kisalu zole ye yina kele na lutumu ya kutendula mambu y aba inswa ya Muntu na kati ya insi, ya kupesa nsangu ya mambu ya kusumuna ba inswa ya Muntu yina ke lomba lusadisu ya nswalu nswalu, bonso banzila ya kingenga, ye kusyamisa binama ya insi (ya Leta to ya Leta ve) yina ke salaka kisalu me tadila ba inswa ya Muntu sambu na kusila luzitu ya bangwakana ya inza mvimba ti ya bizunga tina ndimaka kusadila Congo Demokratiki. BCNUD ke salaka kisalu na yawu na ntoto ya mvimba ya Congo Demokratiki ye yawu ke monisamaka na kibelo ya nene ya MONUSCO na Kinshasa tin a babilo sambanu na weste ti babilo kumi na este. Yawu kele na mbongo ya

kusadila nswalu nswalu sambu na batanini ya ba inswa ya Muntu yina kele na kigonsa.
Kumona bawu na: monusco-jhro-drc@un.org.

- **Kisadilu ya ba insi ya Mputu me tadila demokrasi ti ba inswa ya Muntu** (IEDDH/EIDHR) (https://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/eidhr_en.htm) kele kisadilu ya kupesa mbongo sambu na bisalu ya nganda ya UE yina ke sosaka kusyamisa bangindu ya kisalu me tadila ba inswa ya Muntu, bimpwanza ya kisina ti demokrasi na kati y aba insi kele bamambele ve. Kisadilu yayi salamaka sambu na kusadisa bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve na kukuma na ngolo ya kufwana sambu na kusoba politiki ti kutanina ba inswa ya Muntu. Mosi ya bikuma ti mambu ya ntete ya kingenga ya IEDDH kele kupesa lusadisu na batanini ya babakala ti ya bankento ya inswa ya Muntu na bampasi yina bawu ke kutanaka na yawu. IEDDH lenda pesa ndambu yam bongo tii kitezo ya 10.000 euros na konso lusadisu ya batanini ya ba inswa ya Muntu bayina kele na mfunu ya lusadisu ya nswalu nswalu.
Kumona bawu na: EuropeAid-HRD-SmallGrants@ec.europa.eu

- **ProtectDefenders.eu** (www.protectdefenders.eu): U.E. bongisaka nzila ke talaka kutanina batanini ya bankento to ya babakala ya ba inswa ya Muntu bayina ke kutanaka na mambu ya mpasi kuluta. Nzila yayi babongisaka yawu ye kutwadisaka yawu na kompani ya bimvuka kumi n azole ya luyalu ve. Yawu ke oesaka lusadisu ya mutindu na batanini ya bankento to ya babakala ya ba inswa ya Muntu yina kele na kigonsa, bonso:

(i) Lusadisu ya nswalu nswalu, ye mpi lutaninu ya nitu/ ya balodinatele, lusadisu ya buzuzi, lusadisu ya mavimpi ya nitu, kulandila kusamba na mbazyankanu ti baboloko, kutubila nswalu nswalu na ntangu ya kusamba, kuvwandisa dyaka ya nswalu nswalu na bisika nkaka, lusadisu na mabuta, kulandila ti kusala balapolo ya nswalu nswalu, lusadisu ya telefoni ya ntangu nyonso ya batanini y aba inswa ya Muntu (24/24 ti 7/7);

(ii) Lusadisu ya mwa-ntangu, ye mpi kulandila luzingu ya batanini y aba inswa ya Muntu, kuzabisa nsangu malumalu, kukundisa kikesa, malongi me tadila kutina bigonsa ti mambu ya kukengila ngemba (na kati na yawu, kukengila balodinatele), kutubila mingi mambote na yawu na inza, na bizunga tin a kati ya insi sambu na mambu ya muntu na muntu ti nsiku, mutindu ya kunata dyaka bantu na kisika nkaka nsungi mosi ti lusadisu ya buzuzi na banzila ya inda me tadila kusamba na mbanzyankanu;

(iii) Lusadisu ya ntangu ya inda, ye mpilusadisu na bimvuka ya insi, kutubila mingi mambote na yawu, lobbying toi ntomasono ya banzila me fwana sambu na kukanga nzila na mambu ya kufyotuna ti bitumbu yina bawu ke pesaka na batanini ya ba inswa ya Muntu, ye mpi luwezo, bansiku me tadila mbongo ke katukaka na banzenza ti kifu ya kufunda batanini ya ba inswa ya Muntu. **Kumona bawu na:** contact@protecdefenders.eu

• **Lifeline Embattled CSO Assistance Fund** (<https://www.csolifeline.org/>): Mbongo ya lusadisu na Bimvuka ya Bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve ya Lifeline Embattled ke pesaka lusadisu ya nswalu nswalu ya mbongo na Bimvuka ya Bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve (OSC) yina bakena kukanina to kunwanisa, ye mpi mbongo ya kupesila mvutu ya nswalu me tadila mambu ya kukanina ya kuluta nene sambu na Bimvuka ya Bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve ti kimpwanza ya kusala kintwadi ti ya lukutakanu. Mbongo yayi baketwadisaka yawu na kompani ya bimvuka nsambwadi ya Luyalu ve. **Kumona bawu na:** info@csolifeline.org

• **Observatoire** (<https://www.omct.org/fr/human-rights-defenders/observatory/>): Observatoire kele nzila ya kuzabisa ti ya lusadisu ya nswalu nswalu na batanini ya ba inswa ya Muntu. Manaka-kisalu yayi bake twadisaka yawu na kintwadi na kati ya Kimvuka ya inza ke talaka bainswa ya Muntu (FIDH) ti Kimvuka ya inza mvimba ke buya mambu ya kunyokuna bantu (OMCT). Bikuma ya ntete kele kuzabisa na inza mvimba mambu ya kukwamisa ti ya kunyokuna batanini ya ba inswa ya Muntu, ya kupesa lusadisu ya kyeleka ye ya muntu yandi mosi na nzila ya bantumwa ya inza ke salaka ba anketi, batumwa ya kutala mbote ti ya kupesa lusadisu ya buzuzi, bantumwa ya nsalasani ti ya kupesa lusadisu ya bisadilu na batanini ya ba inswa ya Muntu. **Kumona bawu na:** Appeals@fidh-omct.org

• **Mbongo ya nswalu-nswalu Front Line Defenders** (<https://www.frontlinedefenders.org/en/programme/protection-grants>): manaka-kisalu ya kupesa mbongo ya lutanimu Front Line Defenders ke pesaka lusadisu ya mbongo ya nswalu ti ya mpasi ve na batanini ya ba inswa ya Muntu bayina kele na kigonsa. Mbongo ya lutanimu lenda sadisa bankyatika ke sosaka kubongisa kisalu ya kukengila ngemba ti kisalu ya kutanina batanini ya ba inswa ya Muntu ti bimvuka na bawu. Mbongo kele kitezo kuluta ve 7 500 euros. **Kumona bawu na:** grants@frontlinedefenders.org

• **Masonga ti Ngemba – Mandanda Shelter City Initiative** (<https://sheltercity.nl/en/human-rights-defenders/>): Manaka-kisalu Masonga ti Ngemba ke pesaka lusadisu ti lutanimu na batanini ya ba inswa ya Muntu bayina ke salaka kisalu na bwala mosi. Na nzila ya initiative Shelter City, ye na kintwadi na Shelter Cities kumi na iya (« bambanza kuswamina ») ya inza mvimba ti y ainsi ya Hollande, manaka-kisalu yayi ke pesaka dibaku na batanini ya ba inswa ya Muntu na kuwwanda na nsungi ya bangonda tatu na kati ya mosi ya bambanza yina ya kuswamina ya insi ya Hollanden, sambu na bawu lenda kufula kisalu na bawu na ngemba nyonso ye na mutindu ya kufwana na nsungi ya inda. **Kumona bawu na:** info@sheltercity.org

• **Urgent Action Fund Africa for Women's Human Rights** (<https://www.uaf-africa.org/>): Urgent Action Fund Africa for Women's Human Rights kele mbongo ya bankento

yina ke taninaka, ke syamisaka ye ke pesaka lusadisu na bankento ti na batanini y aba inswa ya Muntu banketo to babakala na ntangu ya mpasi. Urgent Action Fund Africa for Women's Human Rights ke pesaka mbongo ya mvutu ya nswalu ti lusadisu ya tekini na bimvuka ke nwanaka sambu na kutanina ba inswa ya bankento bayina me zaba mbote mambu ya kuluta mfunu ti ya nswalu, banzila ya kulendakana sambu na kubongisa ba inswa ya bankento na ntoto ya Afrika. **Kumona bawu na:** info@uaf-africa.org

• **Dignity For All** (<http://www.dignitylgbti.org/>): Manaka-kisalu ya lusadisu na ba LGB-TI « Dignity For All » kele kompani ya bimvuka nana ya nene ya kutanina ba inswa ya Muntu ye ba LGBTI yina ke pesaka lusadisu ya nswalu nswalu, bambongo ya kutubila mingi mambote ti lusadisu na mambu ya kisalu ya kukengila ngemba ya batanini ya ba inswa ya Muntu ti ya bimvuka ya bintwadi ya bana-insi yina ke salaka politiki ve bayina bake kaninaka to bake nwaniaka, sambu na kisalu na bawu me tadila ba inswa y aba LGBTI. **Kumona bawu na:** info@dignitylgbti.org

• **McCain Institute** (<https://www.mccaininstitute.org/human-rights-defenders-program>) : Kinama McCain kele na manaka-kisalu ya kusadisa na ntangu ya fyoti batanini ya babakala ti ya bankento ke talaka ba inswa ya Muntu bayina vwandaka na lutumu ya kutina mabuta na bawu to kukwenda kusala kisalu na insi ya ntoto sambu na lukwamusu, kifu ya kupesa wonga/boma to mambu ya kukanina ya ngolo ngolo. Manaka-kisalu ke pesaka lusadisu ya mwa-ntangu ye ya kulutila na makesa yina kele na lutumu ya kusala kisalu nakinsweki to kutina insi na bawu sambu na kulandakana kisalu na bawu ya kungwana sambu na ba inswa ya Muntu. **Kumona bawu na:** info@mccaininstitute.org

Mabanza ya nkaka to mandanda me tadila batanini ya babakala ti ya bankento ke talaka ba inswa ya Muntu bayina kele na kati ya Congo Deokratiki (lista kele ya mazina nyonso ve):

• **Kusala kisalu na kimvuka sambu na ba inswa ya Muntu** (www.aedh.org): Dyambu ya ntete ya AEDH kele kusyamisa bisalu ya kutanina ti ya kutombula ba inswa ya Muntu. AEDH ke pesaka maboko na mandanda yina babongisaka ye basalaka na kisika na bimvuka to na makabu ya bwala. Na Congo Demokratiki, AEDH ke bongisaka dindanda **RISK** kintwadi na banduku tatu ya bwala: Synergie Ukingo Wetu (SUWE), kimvuka SOS Nsangu ya Buzuzi na mambu mingi (SOS JM) ti Kimvuka Arche d'Alliance (ARAL). **Kumona bawu na:** agir-ensemble@aedh.org

• **Protection International na Congo Demokratiki** (<https://protectioninternational.org/>): PI kele kimvuka ya inza mvimba kele vey a kubuta mbongo, yawu ke sadis-

saka batanini ya ba inswa ya Muntu sambu na kutombula banzila ya mbote ya ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya lutanimu. PI ke salaka kisalu banda mvula 2009 na kati ya Congo Demokratiki. PI ke tombulaka manaka-kisalu ya kusyamisa kikesa yina ke sosaka kusala bisadilu kele nzila mosi na banzila me fwana ye ya ntangu nyonso na nzila kusala ye na kulanda bidimbu ya kisina ya lutanimu. Mayele ya kusadila ke syamisaka mutindu ya kulamusa bimvuka nyonso sambu na kupesa kivuvu na mutindu ya kupesa maboko ti ya kuzaba kusadila na nsungi ya inda. PI ke salaka dyaka kisalu ya kutanina balutumu sambu na bawu zitisa balutumu na bawu ya kutanina batanini y aba inswa ya Muntu na nzila minge minge ya ntomasono ya ndyatisilu ya Leta sambu na lutanimu ya bantu ke taninaka ba inswa ya Muntu. PI ke dyatisaka mandanda ya kusosa kusala kisalu sambu na kusyamisa bisalu na yandi ya kutubila minge mambote ke talaka kutombula inswa ya kutanina ba inswa ya Muntu.

Kumona bawu na: pd-drc@protectioninternational.org

▪ **Carter Center** (<https://www.cartercenter.org/>): Centre Carter ke dyatisamaka na lusilu ya nene me tadila ba inswa ya Muntu tikukitisa mpasi ya bantu. Yawu ke sosaka kutina ti kupesa mvutu me fwana na matata, kusyamisa kimpwanza ti demokrasi ye kubongisa mavimpi. Centre Carter vwandaka na Congo Demokratiki na nima ya kintumwa na yawu ya kutala mbote mambu ya voti ya ngonda kumi na mosi ya mvula 2006, sambu na kuvukana na bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve ya Congo Demokratiki na mambu ya kutanina ba inswa ya Muntu. **Kumona bawu na** info@cartercenter.org.

▪ **Avocats sans Frontières (ASF)** (<https://www.asf.be/blog/category/country/dr-congo/>): ke salaka bubu yayi mandanda minge me tadila mabanza tatu na Congo Demokratiki : kupesa maboko na kusalama ya bikuma ya ntomasono ya ntangu minge na nzila ya kusyamisa nzila ya masonga, kutanina ba inswa ya Muntu ti bimpwanza ya demokrasi na nsungi ya voti. Kutula bandandu ya nkangu ya kisika mosi na katikati ya ndyatisilu ya bimvwama pesamaka na Nzambi : luvunu ve, kiyeka ti lutanimu ya ba inswa.

Kumona bawu na: gdurdud@ASF.be

▪ **Amnesty International** www.amnesty.org: Na nzila ya « Manaka-kisalu ya banzyetolo/ manaka-kisalu ya kupesa lusadisu » na yawu ti na « Manaka-kisalu me tadila batanini ya ba inswa ya Muntu na ntoto ya Afrika » na inzo ya Kalaka ya inza mvimba ya Amnesty International, AI ke pesaka kisika ya kuvwanda ti mbongo na mwa-batanini ya ba inswa ya Muntu na Espagne (manaka-kisalu ya ntete), na Pays-Bas ti na Bénin (sambu na batanini ya ba inswa ya Muntu na Ba insi ya Afrika ke tubaka kifalansa). AI ke sosaka ntete-ntete kubaka bamvutu sambu na bataini ya ba inswa ya Muntu na kati ya ainsa na bawu ya kisina to na kati ya kizyunga.

Kumona bawu na: amnestyis@amnesty.org

▪ **Freedom House** (<https://freedomhouse.org/>): freedom House ke salaka kisalu ya kutanina ba inswa ya Muntu ye kutombula nsobolo ya demokrasi, na nzila ya kutala mbote ba inswa ya kisalu ya kuyala ti bimpwanza ya bana-insi. Freedom House ke salaka kisalu bonso muntu ke pesaka nzila na kimpwanza na nzila ya kuvukana ya ntendula, yakutubila minge mambote ti bisalu ya kusala. **Kumona bawu na:** info@freedomhouse.org

3.5.4 Banzila ya kisika mosi me tadila lutanimu:

Balukanu ya mfumu ya kizyunga

▪ **Na kilumbu ya 10/02/2016, Guvenele ya kizyunga ya Sud-Kivu na Congo Demokratiki bimisaka lukanu me tadila lutanimu ya bantu ke taninaka ba inswa ya Muntu ti bapanzi-nsangu na kati ya kizyunga ya Sud-Kivu.**

Voti ti kundimama ya lukanu na nzo-kinzonzi ya kizyunga ya Sud-Kivu, ye mpi kubimisa yawu na Guvenele ya Sud-Kivu, kele dyambu ya mfunu minge na nzila ya kuvwandisa banzila me tadila lutanimu ya batanini ke talaka ba inswa ya Muntu. Dibanza ya bamfumu ya kizyunga ke pesaka luzayisu ya ngolo na ntangu yina batanini ke talaka ba inswa ya Muntu ti bapanzi-sangu ke kutana na mambu ya kukanina, mambu ya ngolo ngolo ti ya kukangama kondwa kikuma, ye mpi kifulu sambu na kusala kisalu na bawu, me kuma ya kufyotuka minge.

Lukanu ya impa ke bambula ntima dyaka ya nsungi ya mpasi yina batanini ya inswa ya Muntu ke sadila kisalu na bawu: « [...] Bapanzi-nsangu ti batanini ya ba inswa ya Muntu ke kutanaka na mambu minge ya ngolo ngolo ti kufyotuka ya ba inswa na bawu na nsungi ya kisalu na bawu: kukangama ti kukota boloko kondwa kikuma, kuyibama to kuvila mvimba, kutula muntu na insi ya kulangidila, kunyokuna to makofi na nitu, lukwamusu na ntangu ya kusamba, kukanina lufwa, kuvonda, kubangisa, kutula nsiku ya luvunu, kutinda bantu na kukwenda zingila na b ainsa ya nzenza kondwa luzolo ye bampila ya nkaka ya bikaku ti ya kubebisa ntima. Bankaka bavondaka bawu na banzia zabana ntete mbote ve ». Lukanu ke monisa dyaka kiyeka ya batanini ya ba inswa ya Muntu ti ya bapanzi-nsangu, ti inswa na bawu ya kimpwanza ya kuvukana ti ya kutuba, yina kele na inswa ya kusadisa ti ya kusala balukutakanu, ya kupesa na kimpwanza nyonso nsangu me tadila ba inswa ya Muntu, ye kubimisa imbi ya politiki ti kisalu ya Leta na ntangu yawu me kota na ba inswa ya Muntu. Lukanu ke zabisa dyaka nde mutanini ya bakala to ya nkento lenda kwenda kufunda na zuzi kele na kiyeka kana bame sumuna ba inswa na yandi.

Bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve ya Sud-Kivu, Protection International ti Bilo ya kintwadi ya O.N.U. ke talaka ba inswa ya Muntu ke mona kubima ya lukanu yina bonso kununga me bakama na bangolo ya kintwadi, na nima ya bamvula nana. Na Nord-Kivu, nzila ya kulanda bandaka na bamambele ya Bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve, bonso SUWE yina basadisaka na banzila kupanza nsangu, dibanza ya lukanu ndimamaka na nzo-kinzonzi ya kizyunga ye lukanu tangamaka na Komisyo PAJ yina ndimaka yawu na nima ya ndongokolo; na ntwala ya mabanza ya nzo-kinzonzi ya kizyunga, beto kele na Nord ti na Sud-Kivu, na banzila tatu ya mbote kuluta sambu na kutanina ti kuken-gila ngemba ya batanini ya ba inswa ya Muntu ti basadi ke nwana sambu na demokrasi. Bawu nyonso ke bakaka lusadisu ya kitini ke talaka ba inswa ya Muntu ya Monusco ti bimvuka ya nkaka ya Luyalu ve ke talaka ba inswa ya Muntu bayina ke salaka kisalu na bawu na kati ya bizyunga yayi:

▪ **Synergie Ukingo Wetu** (SUWE): nzila yayi ya kutanina ya kisika ya kuvwanda kele kintwadi ya bimvuka nana ya lutanimu ya ba inswa ya Muntu na Nord-Kivu: Centre de Recherche sur l'Environnement la démocratie et les Droits de l'Homme CREDDHO; Coalition des Volontaires pour la Paix et le Développement (CVPD); Synergie des Femmes pour les Victimes des Violences Sexuelles (SFVS); Forum des Organisations Nationales de Droits Humains (FONADH); Centre d'appui pour le Développement Rural et Communautaire CADERCO); Association africaine de Défense des Droits de l'Homme (ASADHO); Solidarité Féminine pour la Paix et le Développement intégral (SOFEPADI) ti Groupe d'Associations de Défense des Droits Humains et de la Paix (GADHOP). Kimvuka yayi ya nene ke sosa kutombula lutanimu ya batanini ya bankento to ya babakala ke taninaka ba inswa ya Muntu: kana dyambu ya nswalu me kuma, yawu ke tula kivuvu na Bimvuka ya lutanimu ya bwala (CLP) yina ke monana na bisika makumi zole na nana (28) ya kizyunga yna ke pesaka nzila na kusosa kuzaba ye kusadila mayele me fwana me tadila lutanimu, minge mingi na nzila ya mandanda mingi. SUWE ke salaka kisalu mpi nzila mosi na bimvuka ya bwala ya kingenga ke talaka lutanimu ya ba inswa ya Muntu sambu na kutombula banzila ya kusadila ye ya kukuisa mutindu ya kukengila ngemba na bawu bonso dyambu ya kisina ya balusadisu na bawu. **Kumona bawu na:** « Synergie Ukingo Wetu Protection DDH » suwe.protection2014@gmail.com; tél. :+243 998146620

▪ **VIWINE**: Yawu kelekimvuka ya lutanimu ti kisalu ya kukengila ngemba ya batanini ya ba inswa ya Muntu, bantu ke kubwaka na bampasi ti bambangi. Yawu kele mpi mosi ya bimvuka kumi yina kele kimvuka ya nene ya bimvuka ya ba inswa ya Muntu na Sud-Kivu. Nzila me salama na bimvuka kumi na nsambwadi ya bintwadi ya bana-insi ke salaka politiki ve bayina ke talaka ba inswa ya Muntu, bayina ke talaka mambu ya kyeleka me tadila lutanimu ya batanini ya ba inswa ya Muntu., ya bapanzi-nsangu,

bayina ke bwila mpasi ti bambangi yina bawu ke na kukanina sambu na kisalu na bawu ya kutombula, ya kunwanina ti kutanina ba inswa ya Muntu. Bisalu ya ntete ya kimvuka kele kutina bigonsa sambu na batanini ya ba inswa ya Muntu na nzila ya balukutakanu ya kukindisa kikesa ya batanini ya batanini ya ba inswa ya Muntu ti ba OSC ke talaka mutindu ya kutina ti mutindu ya kulandila bigonsa ye kisalu ya kukengila balodinatele. Kimvuka ke landilaka mambu ya kusumuna ba inswa ya Muntu, lusadisu, lusadisu ya kusoba kifulu ya kuvwanda, kulandila ti kusadisu sambu na batanini y aba inswa ya Muntu. Na ndambu ya nkaka, kimvuka ke salaka bisalu ya kutubila minge mambote ya batanini ya ba inswa ya Muntu bayina bake na kukanina na bamfumu ya basivili to ya basoda bayina fwanaka kuvwanda penepene to ntama, na kisina ya mambu ya kukanina yina me bwila batanini ya ba inswa ya Muntu. VIWINE ke salaka dyaka nyonso sambu na kutombla ti kusyamisa politiki ya Leta me tadila lutanimu ya batanini ya ba inswa ya Muntu na nzila ya bisalu ya kutubila minge mambote na yawu.

Kumona bawu na: reseauviwine@gmail.com; Tél. : +243 975037727, 243 824118178

▪ **REPRoDOVi**: Kimvuka ya lutanimu ya bantu bwilaka mambu, bambangi ti batanini ya ba inswa ya Muntu na telitwali ya Uvira ti ya Fizi (Sud-Kivu) kele kimvuka ya bimvuka yina ke sadisaka na kisau ya kutanina batanini ya ba inswa ya Muntu bayina kele na kigonsa. Kimvuka ke vukisa bimvuka makumi zole na tanu (25): Arche d'Alliance (ARAL), nsalasani ya bankento ya Fizi sambu na luzingu ya mbote ya mabuta (SOFIBEF), REFEADES, Mandanda ya ntomasono ya nkangu (PRODES), AVPVEO, FOMEKA AID, C.I.F.D.H/D-Sange, FADL asbl, MFDSA, A.P.D.E.F., ADEP, HAM, SOVIP, ASJPD asbl, CIRESKI, Espoir d'Horizon, ASCOOPROS, ARVC, EPEFMR, APADEC, AJDC, SOVIP, AJDC Lubarika, ELIMU. Kimvuka ARAL kele kimvuka ya ntwala ya kimvuka.

Kumona bawu na: archedallianceuvira@gmail.com

4. Mambu ya bdyatisilu ti ya binama ya kisalu ya kukengila ngemba

BIKUMA YA MALONGI

- 1 Kulenda kubongisa ye kuteza ndyatisilu ya mvimba ya kisalu ya kukengila ngemba ya kimvuka mosi.

BANSANGU YA MFUNU

- 1 Sambu na kuteza kisalu ya kukengila ngemba na beno (ti ya bamambele ya kimvuka na beno ti ya mabuta na beno), beno fwete ndima kusadila banzila zole yayi : na ndambu mosi, kukiteza nge mosi, ye na ndambu na nkaka, kuteza mutindu bantu ya nkaka ke moninaka beno.

- 2 Ndyatisilu ya mbote ya kisalu ya kukengila ngemba ke lombaka ntangu ti mafweni.

4.1 Inki mutindu kuvwandisa manaka na beno ya kisalu ti banzila ya kusadila ye kununga bandefi yina me vukana na yawu

Na mutindu ya manaka-kisalu, beno sala lista ya bisalu yonso yina beno ke sala sambu na kuvwandisa balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba yina beno tomisaka, yina sambu na konso kisalu to dyambu ke salama, sambu na balukanu ya kilumbu na kilumbu, ye sambu na mandanda ya nswalu nswalu ti yina lenda kaka kusalama. Na kusadila na kisina mutindu beno me zabila kimvuka, beno zabisa nani fwanaka kuvwanda na ntwala

ya konso kisalu ya kusala na kutala kiyeka ya konso muntu na kati ya kimvuka. Beno tenu dula nsungi ya konso kisalu ya kusala sambu na biyeka yayi kota na kati ya mandanda ya kisalu yina kele. Kana mfunu kele, beno zabisa kitezo ya mbongo yina lenda pesa nzila ya kusosa mbongo me fwana sambu na kubaka lusadisu ya mbongo me fwana. Beno lenda sadila mabaya ti bambandu yayi kele na dimba sambu na kusala manaka na beno ya bisalu.

Dyambu ke salama ya 1	Bisalu ya kusala	Mfumu ya bisalu	Ntalua ya mbongo ya kusadila bisalu	Nsungi ya konso kisalu
	Kusala bangogo ya kinsweki sambu na balodinatele na beto (kusadila Keepass sambu na kuvanga ti kusadila mbote bangogo ya kinsweki)	Bamambele nyonso ya kimvuka. Dikitele ya nkento ke twadisa ye ke vwandaka na kivuvu nde yina me salama.	Ata kima mosi	Ngonda tatu
	Kuzaba mbote inki bansangu yina beno lenda ata ve kuzabisa na nzila telefoni Kusadila whatsapp sambu na kupesa bansangu yina me luta mfunu.	Dikitele ya nkento ke sadisaka lukutakanu sambu na kusalama ya kisalu yina. Bamambele nyonso ya kimvuka.	Ata kima mosi Ata kima mosi	Ngonda tatu Na nima ya lukutakanu ke zabisa bansangu ya kuluta mfunu
Dyambu ke salama ya 2	Bisalu ya kusala	Mfumu ya bisalu	Ntalua ya mbongo	Nsungi ya kisalu
	...	...	...	...
	...	...	...	...

Balukanu ya kilumbu na kilumbu	Bisalu ya kusala	Bamfumu ya bisalu	Ntalu ya mbongo ya kusadila bisalu	Nsungi ya konso kisalu
	Kukatuka na bilo na ntwala mpimpa kuma; kana beto fwete kwenda mbala mosi kana mpimpa me kubwa, kukatuka na bilo na kimvuka ya bantu zole to tatu.	Bamambele nyonso ya kimvuka.	Ata kima mosi.	Na ntangu ya mbote kana yawu lendakana.
	Kubongisa nsadilu ya kuzibula meso ya konso muntu; bonso kuvwanda bantu zole zole na kisalu ya kukengila ngemba: kuvukisa bamambele zole zole ya kimvuka bayina kele na kiyeka ya kukengengana bawu na bawu.	Ntwadisi ya nkento ke bongisa nsadilu yina. Bamambele nyonso ya kimvuka kele na kiyeka ya kusadila nsadilu yina.	Ata kima mosi.	Na ntangu ya mbote kana yawu lendakana.
Dyambu ke salama ya 2	Bisalu ya kusala	Mfumu ya bisalu.	Ntalu ya mbongo.	Nsungi ya kisalu.
	...			
	...			

Dibanza ya kusungama kele mutindu mosi na banzila ya lutaninu. Sambu na konso musoki-mya bakala to ya nkento yina beno zola kulembisa ntima, beno sala lista ya bisalu ya kusala ya mfunu sambu na kuvwandisa banzila na beno, na nima beno tendula bamfumu, ntalu ya mbongo ya kusadila bisalu yina ti nsungi ya kusadila bisalu yina.

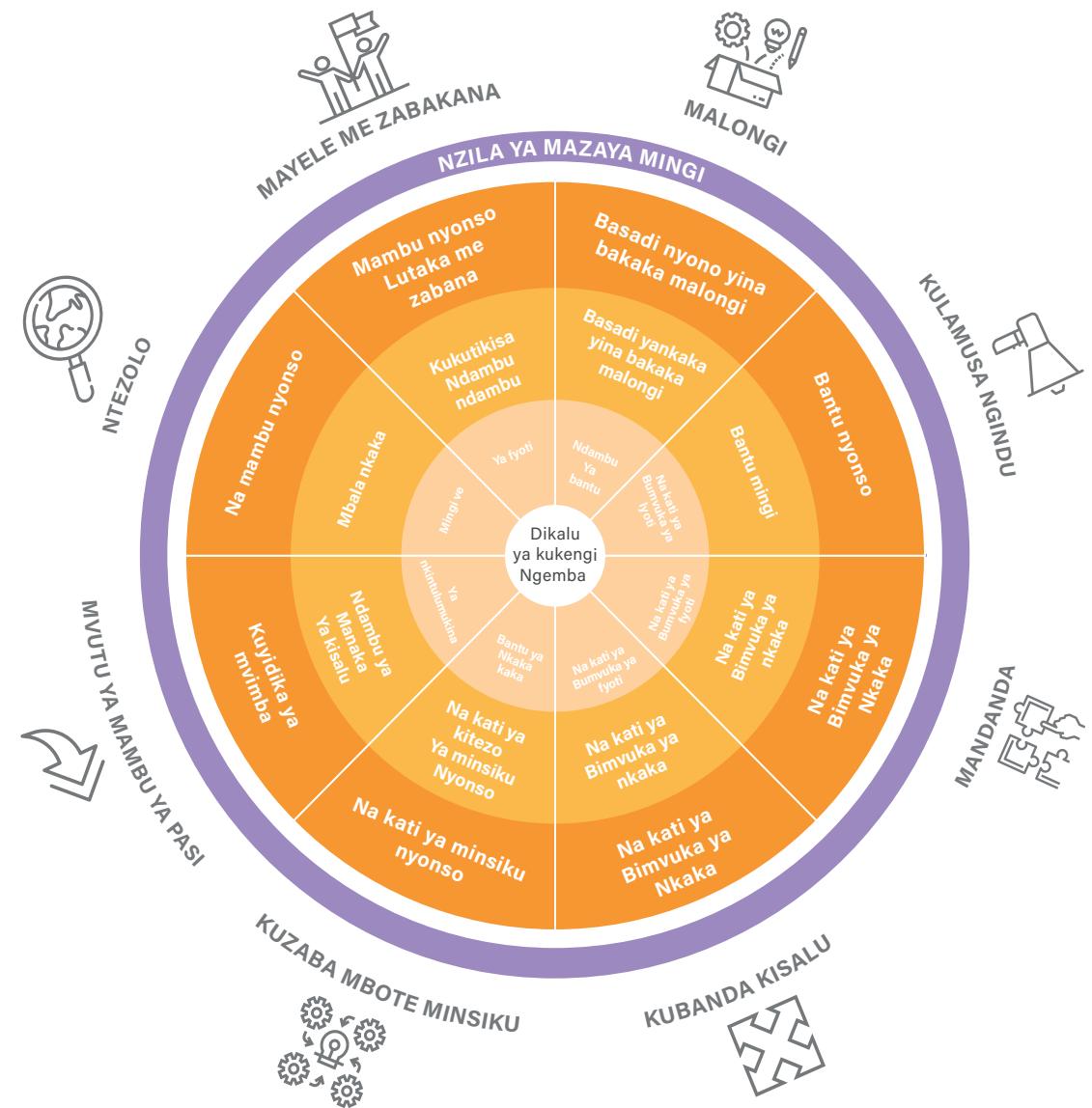
Musoki-mambu ya 1 : Bimvuka yina kele na minduki	Bisalu ya kusala.	Bamfumu ya bisalu.	Ntalu ya mbongo ya kusadila bisalu.	Nsungi ya konso kisalu.
	Kubanda masolo na bamambele ya basivili ya mabuta ya basoda ya Maï-Maï, sambu na bamfinangani na bawu leba bawu na kutula kikaku ve na kisalu ya kimvuka na beto.	Na intu ya muntu ke salaka kisalu ya kubongisa mandanda ti malongi.	Mbongo ya kuzyetila/ kutambudila 50.000 Fc.	Ngonda sambanu.
	...			
	...			
Musoki-mambu ya 2 : Mabuta ya bimpumbulu ke sala mambu ya kingolo	Bisalu ya kusala.	Bamfumu ya bisalu.	Ntalu ya mbongo ya kusadila bisalu.	Nsungi ya konso kisalu.
	Kufunda bawu na bamfumu ya Leta bisika beno kele.	Avoka ya kakala to ya nkento ya kimvuka.	Ata kima mosi ve.	Ngonda mosi.
	...			
	...			

Beto me zaba na kutala mambu me lutaka nde mandanda ya kisalu ya kukengila ngemba ya kyeleka ke vwandaka ya kuluta ngolo na ballista ya baluzolo: mandanda ya ngolo ya kisalu ya kukengila ngemba fwete vilakana ve mambu ya kikesa ya kimvuka. Yawu fwana mbala ya nkaka mbote na kusosa nkembo ya kuluta mingi ve, kansi kuvwanda na kivuvu nde nyonso ke bongama; yawu yina beto me kindisa beno na kubongisa komite ya kisalu ya kukengila ngemba yina ke twadisa mutindu ya kusadila balukanu.

4.2. Inki mutindu kuteza kisalu na beno ya kukengila ngemba

Kuteza ya beno mosi ya kisalu ya kukengila ngemba ya kimvuka lenda salama mbote mbote na lusadisu ya dikalu ya kukengila ngemba ti minsyensi na yawu nana. Dikalu kele na bansinga nana to bandambu:

- Mambu me monanaka na kisika beto ke vwandaka ti bumosi: mazaya ya nsadilu yina bakamaka na bisika beto lutilaka ye kabwanaka yina me tadila kukengila ngemba ti lutaninu. Kisika beno bandilaka ti yina beto kuminaka ya mutindu ya kutezila.
- Malongi : beno lenda, na ndambu na beno (ye mpi ya bamambele ya nkaka ya kimvuka ti ya dibuta kana yawu kele mfunu mingi) kulongisa mutindu ya kukengila ngemba na nsungi ya malongi to n anima ya dibanza ya beno mosi na ntangu ya kisalu na beno.
- Buntima ya kisalu ya kukengila ngemba ti nkadilu na yawu: keti konso muntu ti kimvuka na mvimba ke monaka ya kyeleka kutanina ti kukengila ngemba sambu na bantu ti bansatu ye bawu me baka lukanu ya kusadila yawu?
- Mandanda ti nsadilu: kikesa ya kusala dimndanda ya kukengila ngemba na kati ya kisalu na beno; mutindu ya kukabula biyeka: nani ke mfumu ya inki mambu me tadila kukengila ngemba ti kutanina? Inki ke salamaka kana dyambu ya nswalu nswalu me monana?
- Kitezo ya nzabilu ya mbote ya minsiku ya kisalu ya kukengila ngemba ti kundima yawu: inki mutindu bantu fwete zitisa minsiku ti bansadilu ya kukengila ngemba?
- Kutendula mambu ya impi ke kubwaka na kisalu ya kukengila ngemba ye kupesa mvutu na yawu: Inki mutindu mambu ya imbi me kubwa na kisalu ya kukengila ngemba balenda tendula yawu? Keti kimvuka kele na ngolo ya kuvutula mvutu me fwana?
- Kifulu ya bankento: Keti beno ke zitisaka mambu me tadila kutanina bankento batanini, banduku ya beno ya kisalu ya bankento, to mabuta ya bamambele ya kimvuka?
- Kuteza ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina: Inki mutindu kimvuka ke tezaka ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina ye inki mutindu yawu ke tala yawu ntangu na ntangu?

BANGYUVULA-NTWADISI

MAYELE BAKAMAKA NTAMA

- Beno yindula mayele ya ntama yina beno bakaka bonso batanini y aba inswa ya Muntu ye pesaka beno nzila ya kunwanisa mambu ya kukanina ti bigonsa. Inki beno simbaka na yawu? Inki beno zabaka?
- Keti beno ke tubilaka beno na beno mayele yina bakamaka nan tama na kati ya kimvuka na beno, na kati ya bamambele nyonso (bankento na babakala)?
- Keti mayele bakaka bankento na yina me tadila kukengila ngemba ti kutanina bawu ke sadila-ka yawu na kati ya kimvuka?

MALONGI

- Keti bamambele ya kimvuka (bankento na babakala) bakaka malongi ya ndyatisilu ya kisalu ya kukengila ngemba? Keti ke tubilaka mpi bansatu ya kingenga ya bankento na yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina?
- Keti malongi kele sambu na bamambele ya impa ya kimvuka na yina me tadila balukanu na nzila ya kisalu ya kukengila ngemba yina bafwete zitisa?
- Inki mutindu kuplesila malongi na mabuta ya bamambele ya kimvuka?
- Keti banzila ya kuplesila malongi ya kisalu ya kukengila ngemba lenda zabana na muntu nyonso bankento ti babakala? Keti yawu kele ya ngolo mingi?
- Inki bampasi ke monanaka kana beto fwete pesa malongi na basadi nyonso? Inki lendaka vwanda bamvutu me fwana?

BUNTIMA YI BANSADILU

- Keti bamambele nyonso ya kimvuka kele ya kyeleka na buntima ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina? Keti bamambele nyonso kele na buntima ya bansatu ya kingenga ya bankento na yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina?
- Inki mutindu beto lendaka kukuma na nsuka ya mambu yayi?
- Inki mambu ke tindaka na kusoba mutindu ya kukengila ngemba?
- Inki kele masolo yina tubamaka ye inki kele nzabilu ya balabala na yina me tadila kisalu ya kukengila ngemba na kati ya kimvuka?
- Inki bampasi lendaka kukuma kana bawu me yika buntima ya kisalu ya kukengila ngemba? Inki lendaka vwanda bamvutu me fwana?

MANAKA-KISALU

- Keti beto ke salaka manaka-kisalu ye ke kutulaka na kati kisalu ya kukengila ngemba ti kisalu na beto? Keti beto ke tulaka na kati dyambu me tadila bankento na kati ya manaka na beto ya kisalu ti kisalu ya kukengila ngemba na beto?
- Keti dyambu ya kukengila ngemba me kotaka na kati ya mutindu ya kubongisa binama ti ndyatisilu nyonso ya kisalu (banzyetolo, mandanda ya mbote, mambu ya kisalu, malongi ya mazaya ya nkaka?)
- Keti kisalu ya kukengila ngemba kele dyambu ke sonamaka na ntangu ya balukutakanu ya mfunu (ye ve na nsuka na yawu)? Keti dyambu ya bankento ke tubamaka mbote mbote na ntangu ya balukutakanu yina?
- Inki ntalu ya mbongo sambu na kusadisa yawu? keti yawu me zabana sambu na kisalu ya kukengila ngemba to yawu kele kaka na kati ya banzila ya nkaka ya kusadila mbongo? Bosi mutindu ya kusadila bongo?
- Keti beto ke salaka ntendula ya bisika ya nzyunga ya kisalu – na kati ya bimvuka ya kisalu na bwala, na kizyunga, na insi?
- Keti beto ke salaka ntendula ya kimvuka ya bigonsa nyonso: mambu ya kukanina, mambu ya kimolo ti mambu ya kikesa?
- Keti beto ke vukisaka minkanda nyonso me tadila kisalu ya kukengila ngemba, na nzila ya kusoba mambu yina kele ye kuzikisa mutindu ya kusadila yawu?
- Keti beto ke bongisaka ye kuvukila kutala konso konso kilumbu minkanda ya kisalu ya kukengila ngemba? Keti beto ke zikisaka nde yawu kele ya mbote ye inki mutindu kukuma na nsuka yina? Keti beto ke zikisaka nde mfunu ya kisalu ti mambu ya kigonsa balendaka kutala yawu? Keti beto ke zikisaka nde banzila ya kusadila kele sambu na kufyongunina konso kisalu ya kukengila ngemba?
- Keti beto kele na manaka-kisalu ya kukengila ngemba yina kele ya mpasi ve ye ke monana mbote mbote? Keti babongisaka yawu kintwadi na bantu yina fwanaka sadila yawu? Keti yawu kele ya mbote sambu na mambu me tadila kisalu ti bansatu ya babakala ti bankento? Keti batomisaka yawu, batombulaka yawu ye bake talaka yawu konso kilumbu na lusadisu ya bantu ya mutindu na mutindu ya kimvuka yina salamaka sambu na kikuma yina? Keti yawu kele ya disina ye ya kufwanana na « lusingu ya inza ya bubu yayi »?

MUTINDU YA KUSADILA TI YA KUKABULA BIYEKA

- Keti beto me zaba mbote nani kele mfumu ya inki dyambu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina? Ye kana dyambu ya nswalu nswalu kele?
- Keti biyeka ti balutumu ya kimvuka kele sambu na bantu ya kimvuka ti bantu ke sadisaka bawu, ya babakala ti ya bankento (ye mpi nkadilu na bawu na nganda ya kisalu tin a nganda ya mabuta na bawu?)
- Keti basadi nyonso ke salaka kisalu na yawu mbote na yina me tadila kukengila ngemba ye keti biyeka ya kingenga kele sambu na mambu ya mutindu na mutindu me tadila kukengila ngemba (ye mpi mambu ya kingolo kingolo sambu na bankento)? Inki bampasi beto ke kutanaka na yawu?
- Inki bampasi yina beto lenda kutana na yawu kana beto zola kukabula ti kuzaba biyeka me tadila kisalu ya kukengila ngemba?
- Inki lendaka vwanda bamvutu me fwana?
- Keti kukabula biyeka ke sadisaka na kuzaba kisalu ya kukengila ngemba? Kitezo ya nzabilu ya kyeleka ya minsiku ya kukengila ngemba ti kundima minsiku.
- Inki mutindu bantu (babakala ti bankento) ti bantu nyonso ya kimvuka ke pesaka mabiko na kusala manaka ya kisalu ya kutanina ti ya kukengila ngemba?
- Keti beto lenda zaba kana minsiku ya kisalu ya kukengila ngemba bake sadilaka yawu ve ye kana inga, sambu na inki?
- Keti basadisi ya babakala ti ya bankento ke zikisaka minsiku ya kisalu ya kukengila ngemba kaka sambu na kutina batelamina bawu to sambu na bawu me zaba mbote nde kusadila minsiku ya kisalu ya kukengila ngemba ke fyotunaka malanda ya bigonsa? (mbandu: soofele lenda vwata mukaba ya lutanimu sambu na wonga ya kufuta lumanda to sambu na yandi me zaba mbote nde kuvwata yawu ke kitisaka bampasi ya kisumbula).
- Inki bampasi yina beto lenda kutana na yawu kana beto me tomisa kitezo ya luzitu ya minsiku?
- Inki bamvutu lendakana?

NTENDULA YA MAMBU YA MPASI YA KISALU YA KUKENGILA NGEMBA

- Inki mutindu mambu ya mpasi ya kisalu ya kukengila ngemba bafwete tendula yawu ye ke lombaka na kuvutuka ya mbote na kimvuka. Inki mambu ya mpasi salamaka? Inki mutindu badyatisaka yawu ye inki mambu ya imbi yawu nataka?

- Keti beto ke talaka mambu me tadilaba luzingu ya bankento na ntangu ya ntendula ya mambu ya mpasi?
- Keti beto ke salaka balapolo ye inki mutindu?
- Keti beto ke salaka bantendula (inki mutindu ye na inki kisika? Ye mpi mambu ya kukanina yina me tadila kukabula bankento?)
- Inki mambu kele ya kuvutukila (kilumbu ya nsuka, banzila ya kuvutukila, biyeka)?
- Inki mutindu beto ke tezila mambu ya kuvutukila?
- Keti malongi na kati ya kimvuka ke talaka kaka mambu ya mpasi (keti malongi yina kele? Keti banzila ya kinama kele sambu na yawu?)
- Na bunkufi, inki mutindu mambu ya mpasi me tadila kisalu ya kukengila ngemba balenda dyatisila yawu?
- Keti nzila ya kulanda kele sambu na kuvukisa, kusala anketi ti ntendula ya mambu ya mpasi yina ke sadisaka na kudyatisa mutindu ya kuvutukila ti kisina sambu banzila ya kusadila ti mandanda?
- Keti mambu ya nsuka me kotaka na kati ya kisalu na beto ti bantezolo na beto (bisika yawu kele mfunu)?
- Kana dyambu ya nswalu-nswalu kele, keti mandanda ya kumonana mbote kele ti biyeka ya kufwana sambu na kupesa mvutu?
- Inki mutindu ya mambu ya nswalu-nswalu yina balenda sadila yawu?

NTEZOLO

- Inki mutindu kimvuka lenda teza ndyatisilu na yawu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina ye inki mutindu bawu ke talaka yawu konso kilumbu?
- Keti ntezolo kele kisalu me zabana na nsiku?
- Keti beto me zaba na ntima nde kisalu ya kilumbu na kilumbu ti bamvutu na ntwalla ya mambu ya mpasi me tadila kisalu ya kukengila ngemba ke lombaka ntezolo ya kisalu ya kukengila ngemba sambu na yayi pesa maboko na nzabilu ya kufwana?

5. Nsuka ya mambu

Protection International kele na kivuvu nde buku yayi me pesa mvutu na bansatu ya batanini na insi ya Congo Demokratiki. Kusoba buku ya impa me tadila lutaninu yina bimisaka Protection International na mvula 2009, yawu zola vwanda ya kusadila mpasi ve ye ya kyeleka sambu na kutwadisa ye kupesa maboko na batanini ya bankento ti ya babakala na ntomasoно ya balukanu ya kisalu ya kukengila ngemba ti ya kutanina. Beto ke syamisaka bayina nyonso babakala ti bankento yina ke sadilaka buku yayi sambu na kuzabisa mayele yina bawu me baka na kusadila buku yayi. Beto kele na kivuvu ya kulenda kupesa maboko na ntomasoно ya kisalu ya kukengila batanini na nzila ya munkanda yayi, mingi mingi na ntomasoно ya biyeka sambu na kudyatisa mbote kisalu ya bawu mosi ya kukengila ngemba. Kansi, beto me zaba mbote na ntima nde ntomasoно ya kyeleka ya mambu na beto ya kisalu ke katukaka na bansobolo ye nsadilu na bisika beto ke na kusadila kisalu. Na mutindu yina, kisalu ti ngolo ya kudyatisa kisalu ya kukengila ngemba ke pesaka nzila ya kulendakana kutombula kisika ya kisalu na bawu ye ya kusala kisalu na kivuvu nyonso, kansi yawu ke vwanda na ndambu kaka ya mayele me tzadila bikuma ya kukota nsoki na ba inswa ya Muntu. Sambu na yawu, beto fwete vwanda na ngolo ya kintwadi ya bamambele ti bimvuka ya bintwadi ya bana-insi sambu na kusala bisalu yina ke tombula kisalu ya kukengila ngemba ti lutinanu.

2019

Nsiku ya kondwa kiyeka

**Mambu kele na kati ya buku yayi ke monisa kaka ve dibanza
ya Protection International to ya bantu ke pesaka bawu mbongo.**

Mambu ya nganda ti masolo salamaka ya muntu na muntu ye kiyeka nyonso me katuka na mambu na kati ya lapolo yayi kele yin aya basoniki. Ata bantu yina sonikaka lapolo yayi ata bantu yina bimisaka munkanda yayi lenda ve kusila nde nsangu yina kele na kati kele ya mvimba ye me kondwa kifu, ye bawu lenda ve, sambu na yawu, kuvwandana intu ya dyambu nyonso ya imbi yina katukaka na nsadilu na yawu. Ata ndambu ya buku yayi lenda vwanda bonso nsiku to lusilu ata ya inki mutindu, ye yawu fwete ve salamana kondwa mafweni ya kusadila sambu na kuteza bigonsa ti bampasi me tadila lutanimu ya bantu ke taninaka

---